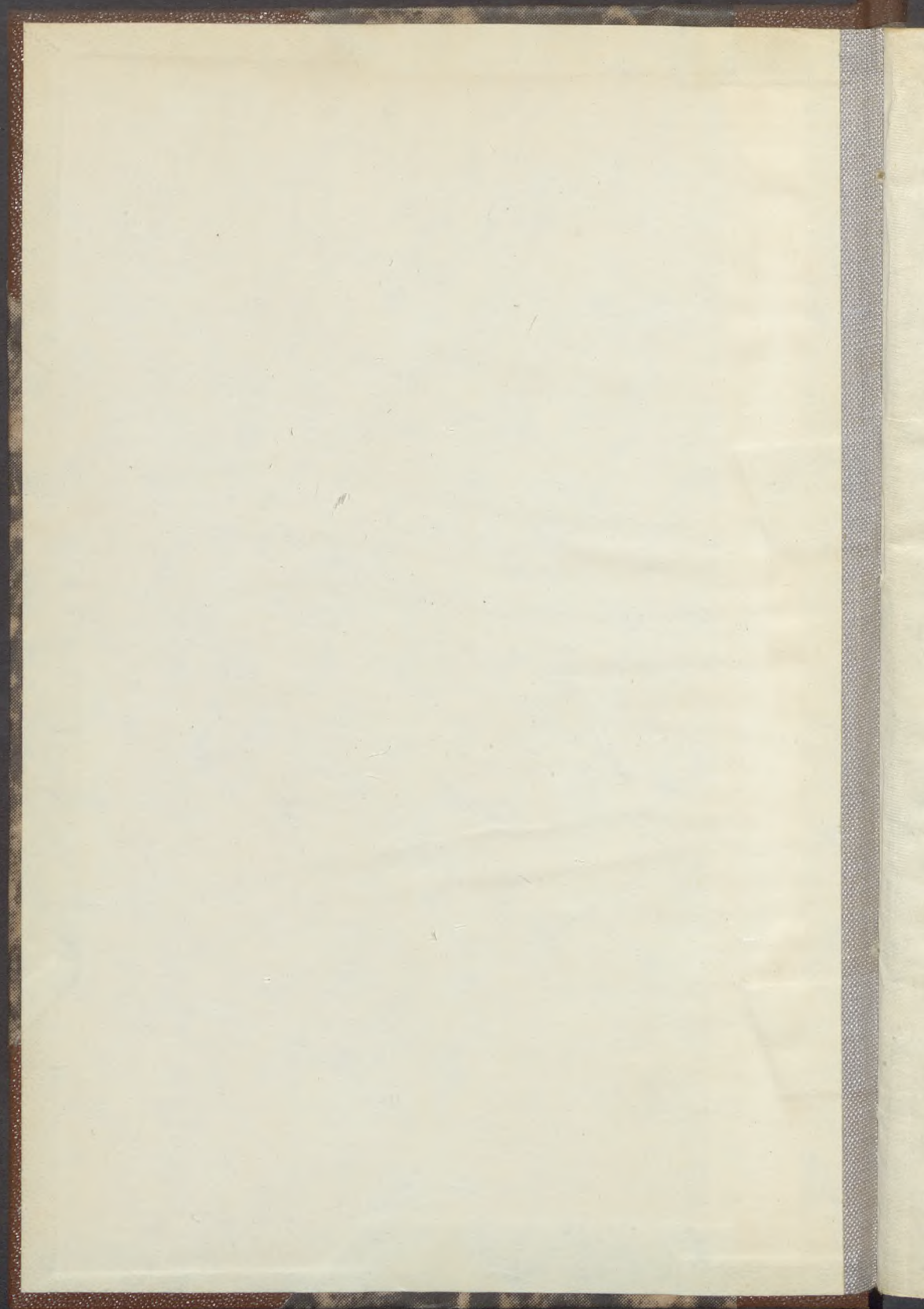
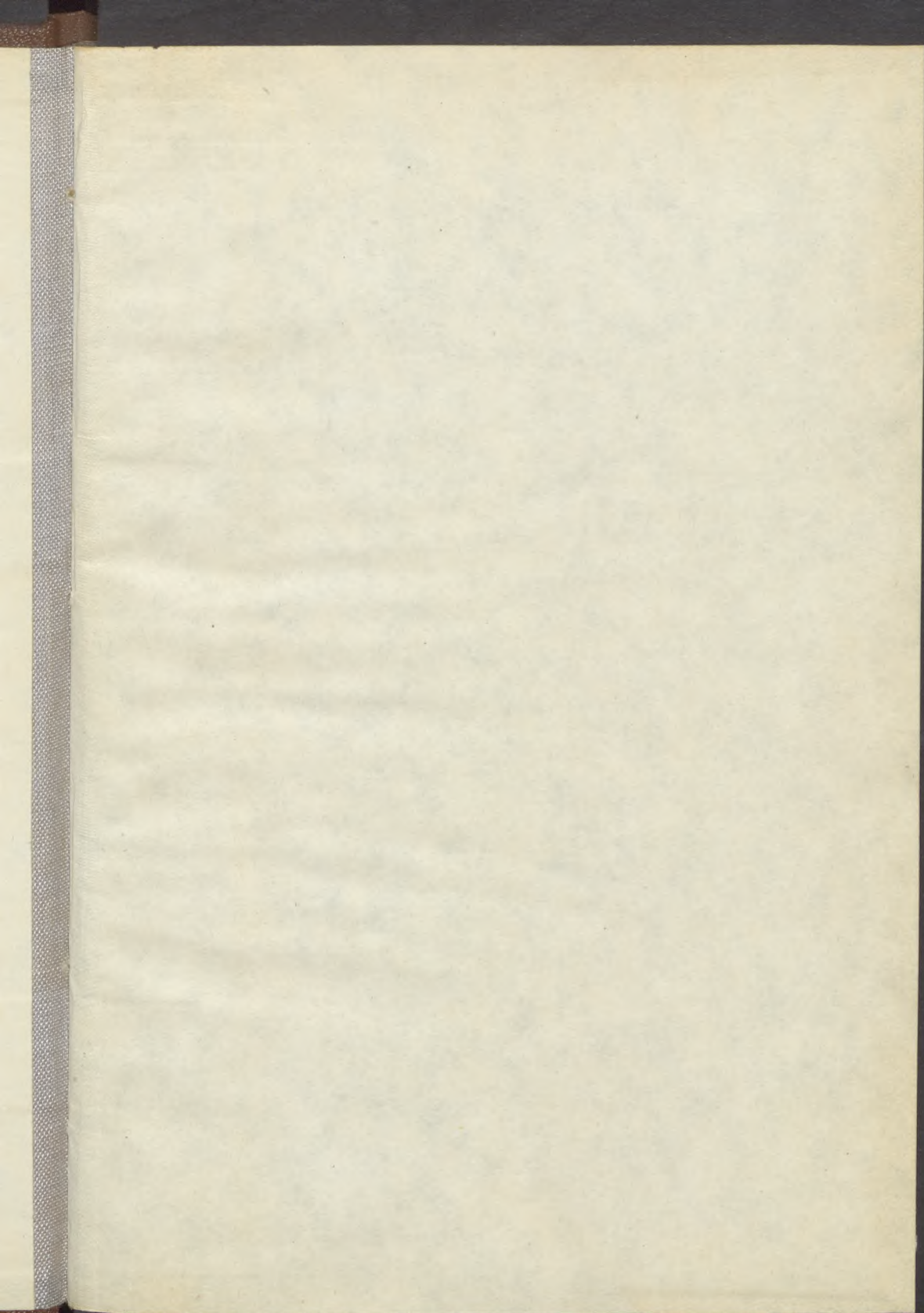
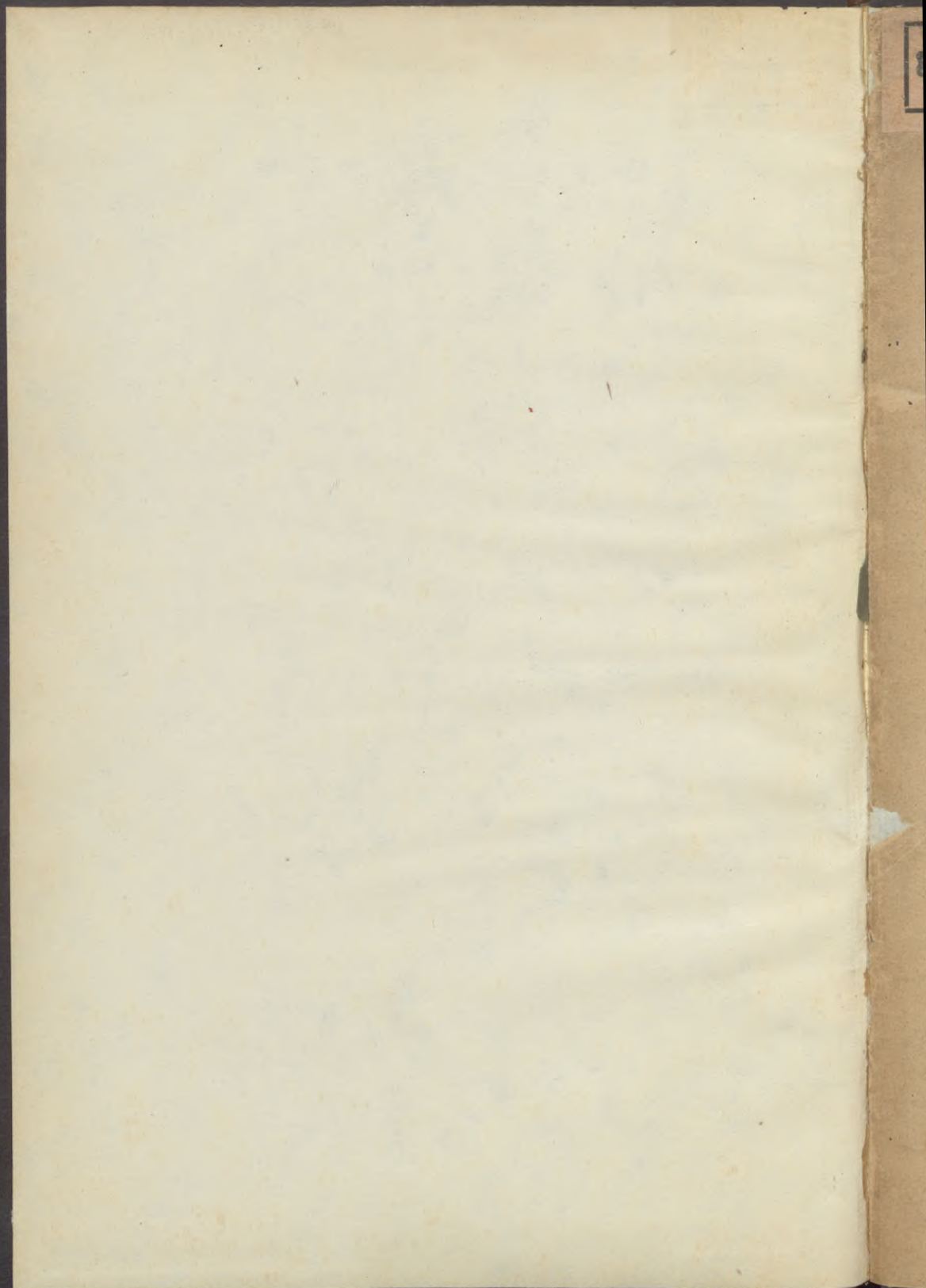

301.653

801653

A

TAGADÁS NYELVÜNK BEN.

ELSŐ, ÁLTALÁNOS RÉSZ.

IRTA

KALLÓS ZSIGMOND.

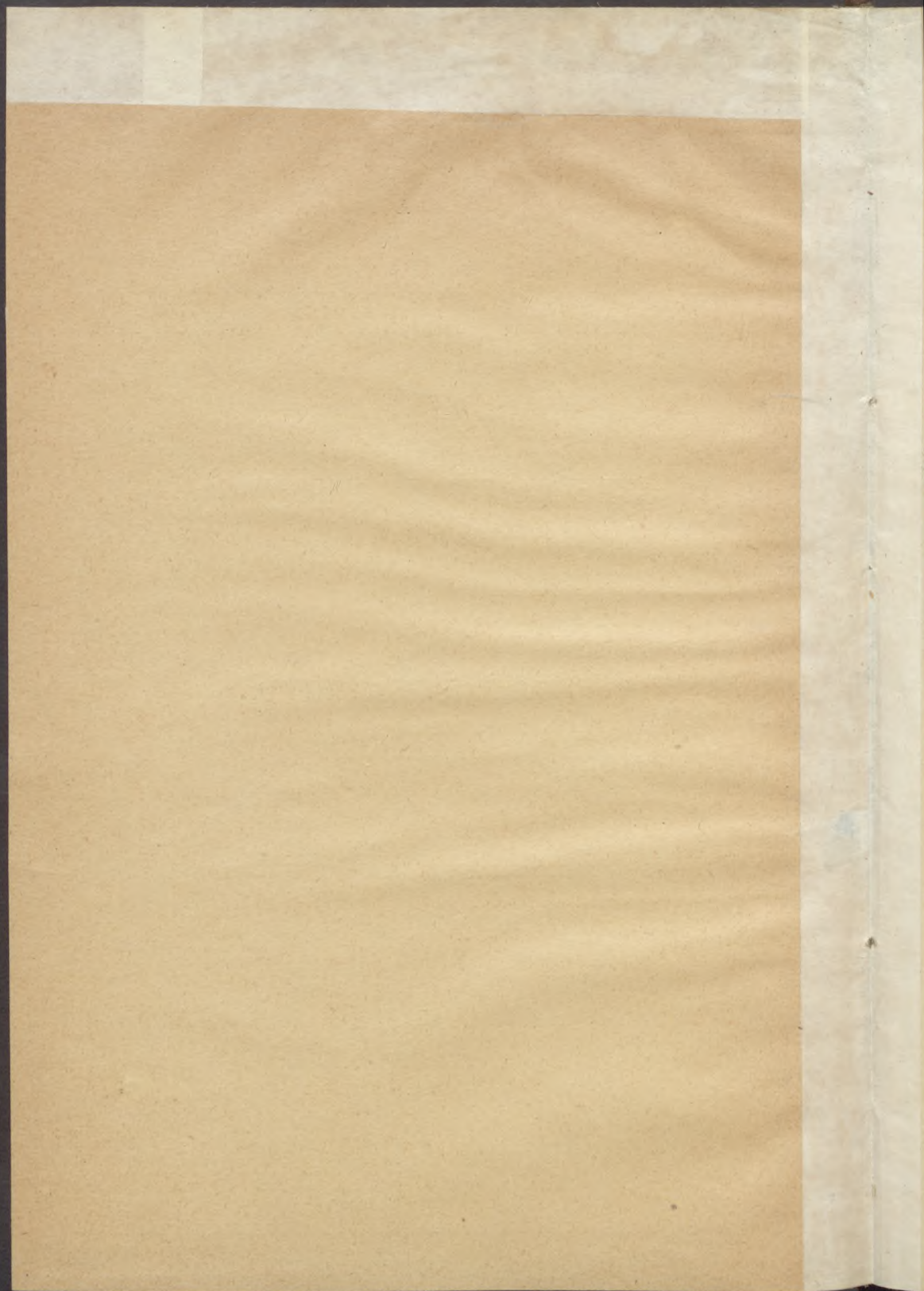
KÜLÖNNYOMAT A „MAGYAR NYELVŐR” XXIX. KÖTETÉBŐL.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. T. KÖNYVNYOMDÁJA.

1900.

A

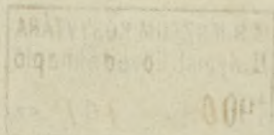
TAGADÁS NYELVÜNKBEN.

ELSŐ, ÁLTALÁNOS RÉSZ.

IRTA

KALLÓS ZSIGMOND.

KÜLÖNNYOMAT A „MAGYAR NYELVŐR“ XXIX. KÖTETÉBŐL.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. T. KÖNYVNYOMDÁJA.

1900.

ing.
446. n

301653

M. N. MUSEUM KÖNYVTÁRA
II. Nyomt. Növedéknapló
1900 év 191. sz.

I.

A tagadásról általában.

A tagadásnak nyelvünkben legismertebb kifejezője a *nem* szó. Úgy szólván ehhez az egy szóhoz fűződik e tanulmányunk. Ezt az egy szót fogjuk végig kísérni minden nyilvánulásában. Többek között meg fogjuk ismerni azt a lényeges különbséget, melyet e szón a hangsúlyozás fokai okoznak; fel fogjuk kutatni mind azt a számos esetet, melyben a *nem* akár mint könnyen érezhető, akár mint lassanként el is homályosuló alkatrész, összetett szavak keletkezéséhez hozzájárult; s főleg e szókkal kapcsolatban látni fogunk sok oly esetet, melyben a tagadó szónak ily jelenléte mellett is állító értelmű mondatot nyerünk; viszont másokat, hol e szó teljes hiánya mellett is tagadó lesz a mondat értelme. Érdeklődésünk elvezet nyelvünk rokonaihoz is, s habár futólag, de mégis csak szólunk arról is, hogy e szót ősi nyelvünkben ú. n. tagadó ige pótolta, mi által minden ige ragozása kettőssé vált, pozitív és negatív alakúvá. Az ige módjainak, valamint a szók rendjének tagadás okozta változatai, a *nem*-nek és a vele képzett többi szónak változatos használata, a tagadással rokon műveleteknek, a megszorításnak, a föltétes és az ú. n. problematikus állításoknak kérdésünkkel kapcsolatos, habár csak rövid érintése, mindmegannyi vonzó kérdés, melyet értekezésünknek szűk keretében kimerítenünk felében sem sikerült.

Az itt említett szempontok a tagadásnak leginkább nyelvbeli nyilvánulásait tüntetik fel. A tagadással azonban a nyelvtanon kívül bőven foglalkozik a logika is, és érdekes lesz mindenekelőtt azt a viszonyt kutatnunk, mely a nyelvtan és a logika tárgyalta tagadás között van.

A logika a gondolkodás grammatikája. Valamint a nyelv a gondolkodásnak külső megjelenése, úgy e kettőnek grammati-

kája: a logika és a nyelvtan is hasonló viszonyban vannak egymással. A nyelvtan azonban egészen közvetlenül vizsgálhatja a nyelvet, míg a logika a gondolkozást igen sokszor csak köntösével, a nyelvvel együtt, illetőleg azon keresztül kénytelen szemügyre venni. A tagadást tárgyalva a nyelvtan bizonyos tekintetig beérhette avval, hogy megkülönböztetett állító és tagadó mondatokat, a kettőt egyszerűen úgy különböztetvén meg egymástól, hogy a *nem* tagadó szót állította elének ismertető jelnek. A tagadott fogalmakkal is kurtán bánt el. A *nem* szó vagy a *talán* képző minden pozitív szóból tetszés szerint negatívumot alkotott.

A nyelvtan helyesen is járt el, mikor minden szóban és minden mondatban, mely a tagadás jelével el volt látva, akár állító, akár tagadott értelmű volt az különben, tagadott szót vagy mondatot látott. Érezte ugyan az így támadó zavart, de azt eloszlatni alapjában véve nem lehetett az ő feladata. Méltán a logikától várta azt. Ez azonban nem hogy megoldotta volna, hanem még tetézte e zavart az által, hogy a nyelvszabta korlátoktól nem szabadulva, a nyelvet vádolta »hogy üres ítéletek szerzésében telik kedve«. A hiba az volt, hogy az állítást és az ebből *nem*-mel képzett minden tagadást feltétlenül mint egymásnak megfelelő ellenmondásokat tárgyalták, a helyett, hogy a beszédbeli hangsúlyt is tekintetbe véve, és a tagadó *nem* szóval kevesebbet törődve, csak valóban analitikus ítéletben láttak volna ellenmondást. Így hát megeshetett a logikával az, hogy a beszédnek kifogástalan, és természetesen logikailag is egyedül helyes hangsúlya helyébe, a *nem* szóra helyezte a hangsúlyt, úgy okoskodva, hogy oly esetben, mikor (negatív) *nem*-mel ellátott ige van a mondatban, csak ez lehet az ellenmondás hordozója és támadt a logika jelölése szerint például a helyes: **Nem** Péter nem vág fát' helyében e képtelenség: *nem* Péter **nem** vág fát'. Látszik tehát, hogy mi tévesztette meg a logikusokat. Kiindultak ugyanis abból, hogy fogalom és ítélet merően különböző dolgok; fogalom és ítélet egyaránt, lehet pozitív és negatív. A mi teljesen igaz. De meg voltak verve azzal a vaksággal, hogy minden szót, mely előtt a *nem*-et látták, tagadott fogalomnak tekintették, továbbá azzal, hogy az *igét* mondatnak tekintve, azt semmiképen sem tudták tagadott fogalomnak elismerni, hanem feltétlenül tagadott ítéletnek tekintették azt. Így hát nem tudhatták, hogy az iménti mondatban az első *nem* szó, nem a Péter-t teszi

negatív fogalommá, hanem, hogy éppen ez tagadja az egész ítéletet, s hogy viszont a második *nem* szó nem az ítéletet tagadja, hanem csupán az ígét teszi pozitívból negatív fogalommá.

A magyar nyelvtudományban immár teljes a harmonia a logikával. E harmóniát nyelvésznek és logikusnak egyaránt díszére váló értekezésével Kicska Emil teremtette meg. (Hangsúly és szórend. Nyr. XIX., XX., XXI.)

Mielőtt Kicska nyomán kijelölnők minden tagadásnak helyét a beszédben, a tagadó fogalmakról és a tagadott ítéletekről általában óhajtunk szólni.

Minden szónak van ellenkezője. Ez ellenkezés azonban nem mindig szokott a 'nem' szóval kifejezve lenni. *Jó* és *rossz* ellenkező fogalmak, csakúgy, mint *jó* és *nem jó*. A nyelv ugyan tesz használatukban különbséget, de ez sem lényeges. Ebből tehát az következik, hogy a logikusra nézve éppen nem lényeges a negatív fogalomnak a pozitívtól való megkülönböztetése. Mert, ha a *rossz* szóban nem tagadást, hanem, mint a '*jó*' szónak egyszerű ellenkezőjében, ép oly pozitívumot lát, mint magában a *jó*-ban (mely viszont ellenkezője a *rossz*-nak), akkor nincsen ok arra, hogy a '*nem jó*', '*nem szép*' stb. fogalmakban is ne mást lásson, mint csupán ellenkezést, és ilyenformán csupán a nyelv hiányának tulajdoníthatja azt, hogy az ellenkezést nem mindig tudja külön szóval is kifejezni. De azért korántsem csodálkozhatni azon, hogy a nyelv erre nem képes. Ha az *ember* fogalomnak nyelvi ellenkezőjét ('*nem ember*') szemügyre vesszük, akkor azt látjuk, hogy ez »neve minden dolognak, ama bizonyos dolog kivételével« (Mill. J. S. A deduktív és ind. log. rsz. ford. Szász K.), és hogy továbbá minden ily dolognak van külön neve is (szarvas, fa, ördög stb.) de mindezeknek, mint az ember ellenkezőinek együttesen csak '*nem ember*' a neve. Nem mintha pozitív neve nem lehetne, mert hiszen a '*nem görög*' például teljesen azonos volt a pozitív '*barbaros*'-sal, hanem azért, mert a nyelv mindannyi helyébe nem győzi a pozitív név teremtését. Avagy talán győzné is, de semmi szüksége rá. A pozitív főnév negatívumával például (*nem ember*, *nem Péter*) egyáltalában ritkán szoktunk élni (ez *nem ember*'-féle mondatokban a '*nem*': '*van*'-ra vonatkozik), a negatív tulajdonságnév meg nem is mint az illető tulajdonság ellenkezője, hanem, mint az ellenkezőnek kissé enyhébb foka, változata van használatban, (*jó*, *nem jó*, *rossz*) és ez legjobban mutatja, mennyire nélkülözheti néha a nyelv az ellenkezést kifejező negációt. Mert hogy itt

nyilvánvaló a mellőzés. A nyelv más funkcióval látja el e szerkezetet.

Mikor a tagadó szócska által valamely fogalmat kizárunk, akkor közös nevet adunk »minden dolognak, ama bizonyos dolognak kivételével«. Az így nyert körben lehet számtalan jegy is, és ilyenkor a pozitívum ellenkezője igen határozatlan fogalom, de gyakran az egész körben csak három vagy épen két fogalom között választhatunk, mi által határozottabb, állító fogalmat nyerünk, mert az így tagadott fogalomnak a nyelvben egy másik *állító* fogalom az egyenértékese. Az ilyfajta ellenkezésnek leggyakrabban használt jegye nyelvünkben a *'talan'* képző. Az ugyanevvel a képzővel alkotott vogul *'šamtał'* szónak (szem-etlen) egészen pozitív a jelentése: *vak*. A *szertelen*, *véletlen* stb. szavak ugyane képzővel vannak ellátva, és szintén pozitívumok. Hamarjában nem is tudnók megmondani, minek akarja itt a fosztó képző ellenkezőjét jelölni.

Mindenkor, ha a fogalomnak határozottabb, szűkebb ellenkezését kívánjuk jelölni, a *'nem'*-es szó helyett evvel élünk, mint a hogy fentebb a *'rossz'* szónál is láttuk. A *'nem magyar'* és *'magyartalan'* szókat egybevetve, látjuk, hogy mindkettő a *'magyar'*-nak ellenkezője. De míg a cseh emberről bátran azt mondhatom, hogy *'nem magyar'* vagy akár ruházatáról azt, hogy *'nem magyaros'*, addig *'magyartalan'*-nak csak olyasmit fogok mondani, a miről jogos lett volna azt hinnem, hogy *magyar*, a minek magyar-nak kellett volna lennie. Ily különbséget tesz a nyelv az oly kifejezések között mint *nem ügyes* és *ügyetlen*. Az egyik határozatlanabb és ezért enyhébb, a másik pozitívabb, erősebb. A különbség tehát ugyanaz, mint a már említett *'nem jó'* és a pozitív *'rossz'* között.

Az *'erős'* szó ellenkezőjének kifejezésénél tehát három fokozatot tüntethetek fel, melyek közül *'nem erős'* a legenyhébb, *erőtlen*, valamivel erősebb, és *'gyenge'* a legerősebb.

Látjuk tehát, hogy a fogalmak tagadósítása sokkal inkább nyelvi, mint logikai funkció. Az ítéletek vizsont, mint látni fogjuk, inkább logikai. Hogy e kettőt egy névvel ne kelljen jelölnünk, hogy tehát már a név által is megkülömböztethessük őket, azért csak az ítéletek tagadósítását fogjuk *tagadásnak* nevezni, a fogalmakét azonban *negációnak*. (Nyr. 19: 205.)

Felmerül már most a kérdés, hogy a tagadott *igét* minek tekintjük: negációnak-e, vagy tagadásnak? A logikusok csupán

tagadásnak nézték azért, mert az igét magát mondatnak, ítéletnek nevezték. Ám az ige is csak fogalom, mint a többi; igaz ugyan, hogy ez magában ítéletet is alkothat, de ez nem jelentheti azt, hogy az ige nem fogalom.

Az igének is, mint minden fogalomnak lehet ellenkezője, negativuma. Sőt itt is meg kell különböztetnünk a tágabb és szűkebb körű negációt. *„Nem játszik“* például közös neve minden más cselekvésnek a játszást kivéve; *„nem élni“* azonban sokkal határozottabb, és csak azt jelentheti: holtnak lenni.

A negatív ige használata ép oly gyakori, mint a pozitív. Mert olyankor is, mikor a negatív ige pozitívval helyettesíthető, valóban itt is van különbség a kettő között. *„Nem él“* kevésbbé határozott, mint: *halott*, *„nem jön“* kevésbbé, mint *marad*.

Mikor fentebb a tagadás és negáció elkülönítésekor azt találtuk mondani, hogy a negáció inkább nyelvi, mint logikai funkció, evvel még nem zártuk azt ki. Csak azt akartuk ott is kiemelni, hogy a logika helytelenül járt el, mikor a negációt tagadásnak, a tagadást negációnak tekintette. A hol a logika tagadást lát, ott a nyelvben is tagadást találunk. De nem úgy a negációban. »A forma szerint tagadó pozitív nevek valójában sokszor negatívok, mások meg tulajdonképen állítók, holott alakjuk tagadó.« (Mill. J. S. A ded. és ind. log. rsz. I. 56.) Így a fent említett *barbár* szóban, ha tetszik, állító alak mellett, logikailag, tagadó, negatív fogalmat láthatunk: *nem görög*.

Térjünk most vissza a negatív igére. Használatáról már mondtunk annyit, hogy ép oly gyakori, mint a pozitív ige. Több ural-altáji nyelv külön tagadó igével is bír a verbum negálására, és ez valószínűleg megvolt a magyarban is, mi azt mutatja, hogy ezek a nyelvek a pozitív ige mellett egész negatív igerendszert is kifejtettek. Ilyen például a török *bilirmez* alak a poz. *bilir* mellett, vagy a finn *en lue*, *et lue*, *ei lue* stb.

Evvel kapcsolatos az a kérdés, hogy a tagadó szó a kopulához tartozik-e vagy az állítványhoz? Voltak ugyanis, köztük Hobbes, akik azt vélték, ha a tagadó szót az állítványhoz vonják és így »minden tagadási esettel úgy bánnak, mint valami *tagadó név* állításával, ez által megszabadulhatnak attól a megkülönböztetéstől, mely a tagadás és állítás közt van.« (Mill. Log. rsz.) Akár nyelvünk említett rokonait, akár a magyar: *nincsen* szót nézzük, okvetlenül arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a tagadó szó minden igében a kopulához tartozik. Magát a *nincsen*

szót azonban nem tekinthetjük valamely ugor tagadó ige maradványának, minek Simonyi tartja (Nyr. 13.), hanem a maga helyén kifejtendő okokból épen a tagadó szónak és a kopulának összetételét látjuk benne.

Áttérhetünk a tagadó *ítéletekre*. Mindeddig csak fogalom tagadósításával: negációval foglalkoztunk. Az ige tagadósításában is mindeddig csak negációt láttunk. Az ily negatív ige előfordulhat bármely mondatban, állítóban és tagadóban is.

Előbbrevaló azonban arról beszélnünk, mit nevezünk hát állításnak és mit tagadásnak?

Ha a következő két mondatot: „A hit reményt nyújt” és „a hit nem nyújt reményt” egymással összevetjük, és még az összevetés előtt kijelentettük, hogy e mondatok egyikével sincs ellenmondó szándékom, akkor méltán kérdezhetjük: nem állítottunk-e a második mondattal is? A minthogy az első mondattal csak azt mondtuk, hogy a hit reményt nyújt, úgy a másodikkal is, csak ennek a nyújt igének ellenkezőjével, a „nem nyújt” igével állítottunk valamit a hitről. A különbség csak az volt, hogy az egyiknek *igéje* pozitív, a másiké negatív. A miből azt látjuk, hogy oly mondatokban, hol *ellenmondás* nincsen, tagadásról se lehet szó. Hát az ellenmondásban mit tagadunk? Tagadjuk azt, a mit előbb ellenvetve *állított* valaki. De hát tudta-e az a valaki, hogy nekünk ellenmondó a szándékunk, hogy ő már előre is ellenmondó hangon szólott? Ha nem tudta is, mi azért az ő egyszerű, ellenmondás szándéka nélkül való mondását ellenmondásnak tekintettük, és ellent mondtunk annak, tagadtuk.

Az ellenmondás tehát lehet *állító* és *tagadó*. Azokat a mondatokat, melyekben ellenmondó szándék nincsen, mivel az *állítás* az ellenmondások felosztásában szerepel, egyszerűen *mondásoknak* nevezzük. Sietünk megjegyezni, hogy ezek az elnevezés az itt következő felosztás is Kicska Emilnek idézett munkájából valók.

E szerint a mondatok *mondások* vagy *ellenmondások*.

A mondások: pozitívok és negatívok. Az ellenmondások *a)* pozitív és negatív *állítások*; és *b)* pozitív meg negatív *tagadások*. || Lássunk egy példát is: Ha akár valóban elmondott, akár képzelt ítéletre azt felelem, hogy: „**Periklese** nem volt a római népnek”, akkor negative állító ellenmondással van dolgom. Ha pedig e mondatnak ellent akarok mondani, akkor negative tagadó ellentmondást kell kapnom: **Nem** Periklese nem volt a

római népnek [t. i. az volt; **Phidiasa** nem volt.]. Ezt a tagadó ellenmondást úgy is megalkothattam volna, ha annak első állító ellenmondás helyét negatív mondás töltötte volna be, ilyenformán: A római népnek nem volt Periklese. Ilyenkor azonban ezt a mondatot olyannak tekintem, mintha ellenmondásnak hangzott volna.

Mivel a mondat bármely szavának mondhatunk ellen, azért az ellenmondás sokféle lehet; de mindenek előtt *egésznek való*, ha az ítélet egészének, *rész szerint* való, ha az ítélet egy tagjának mondottunk ellent. A rész szerint való ellenmondás lehetősége nem azt jelenti, — a mit a látszat igazolni is látszik, — hogy itt nem az ítélet van tagadva; hanem azt, hogy egy előbbi ítéletet úgy tagadunk, hogy annak különösen egyik tagjáról állítottakat akarjuk megjavítani.

Az ellenmondás, és így a bennünket közelebbről érdeklő tagadás is, lehet *merő*, a mikor beérjük az ellenmondással, de az ellenvető ítéletet kitenni nem óhajtjuk: A hit **nem** reményt nyújt; és *ellenvető*: A hit nem **reményt** nyújt, ha nem (vigaszt).

Mindezekről a maguk helyén, a hangsúlyról szóló fejezetünkben fogunk bővebben szólni.

A logika jó ideig foglalkozott *határozatlan* ítéletekkel is. Kant is három fajtát ismeri az ítéleteknek: állító, tagadó és határozatlan (végetlen) ítéletek. (Helyesen csak mondó és ellenmondó ítéletet kell megkülönböztetni.) Kant példája a határozatlan ítéletre: a lélek halhatatlan. Határozatlannak (végetlennek) azért nevezték, mert se állítóknak nem akarták mondani, a tagadó értelmű állítmány miatt, se tagadóknak, mert nem tagadó formájú ítélet. A mi elnevezéseinkkel ily alakjában, pozitív mondás, kissé változtatott alakkal (a lélek nem halandó) negatív mondás válna belőle. Ím egy újabb példa arra, mennyi zavart okozott a hangsúlynak és így az ellenmondásnak figyelembe nem vétele a logikában. A 'halhatatlan' fogalom, mint fogalom lehet negatív értelmű, sőt, mint említettük, határozatlan jellegű is, de az egész ítélet, a Kant elnevezéseivel okvetlenül *állítás*.

A hangsúlynak figyelembe nem vétele által az ítéletekről nem alakult teljes kép, mert hiszen a hangsúly az, mely ugyaneget mondtnak, a hány szóból csak áll, mindmegannyi újabb és újabb értelmet adhat. A logikának ez a tévelygése okozta, hogy a magyar szórend tanának biztos megismerése oly sokáig késett; mert hiszen Brassai, ki sokat foglalkozott a magyar szórend kérdésével, a logika eljárásával éppen ellenkező tévedésbe esett,

a mennyiben csupán ezeket a különös erővel hangoztatott, vagyis ellenmondásos mondatokat tette vizsgálódása tárgyává és így ő sem vette észre a mondás és ellenmondás közötti különbséget.

A gondolkodás egyéb kategóriái is sokszor kerülnek vonatkozásba a tagadással.

Vannak például *állító* értelmű mondataink, melyek tagadó alakkal jelennek meg előttünk: P. Mit nem beszél az a német! Voltam . . . mi nem voltam! mivé nem levék! és a lányka most is csak a régi még! (Pet. I: 191.) (Ezekben *nem* volt eredetileg a hangsúlyos, és az állítás módjára nézve kérdők voltak); továbbá olyan állító mondatok, melyekben épen csak a kötőszó tagadó alakja tünteti még fel a mondatnak eredetileg negatív vagy tagadó voltát. Ily kötőszók ill. határozók a *hanem*, *csaknem*, *mintsem*, *majdnem* stb. Nem véletlen, hogy ezeknek a határozóknak egy része mai nyelvünkben is a *megszorítás* eszköze. A megszorítás ugyanis épen határul, átmenetül szolgál az állító mondatból a tagadóhoz, és így nem csodálhatjuk, hogy a régebbi tagadásból, hogy válhatott a mondat, a tagadó szónak pusztá, figyelembe nem vett megőrzésével, állító alakúvá.

A minthogy külön eszközökkel rendelkezik a nyelv a megszorítás kifejezésére, úgy vannak a *problematicus* ítéletek kifejezésére szolgáló külön nyelvi tényezők, a melyek, mivel a kategorikus ítéletektől épen az ítélet bizonyossága tekintetében térnek el, nyelviileg nem egy vonatkozásban vannak a tagadást eszközölő szókkal (*netalán*, *alighanem*, *aligha*).

A tagadó és problematicus ítéletek közül az első Kant ismeretes táblázatában mint az ítélet kvalitása, az utóbbi mint annak modalitása még az ítélet külön *formája* gyanánt szerepel. Mind a kvalitás, mind a modalitás azonban helyesen csupán a többi ítéletforma egyes alfajainak tekinthetők, mindkettő csupán az ítélet érvényességének a mértéke (Wundt. Logik. I. 175.). Így hát minden ítéletbeli forma lehet állító, problematicus és tagadó.

Tehát a feltételes (hipotetikus) ítélet is lehet tagadó alakú. De a feltételes ítélet gyakran már magában is a *nemlétnek*, a valóság ellenkezőjének értelmével van felruházva, vagyis sokszor tagadó árnyalattal bír. A feltételes ítéletnek ugyanis a logika is megkülönbözteti a valósághoz vagy a valótlansághoz közelebb fekvő értékét. Ez utóbbiak többnyire képzelem szülte ítéletek, melyeket a beszélő valótlannak tud. Ép ezért a logika

nem igen foglalkozik velük (legfellebb az ad absurdum való bizonyításnál látja hasznukat), a nyelvben azonban annyira fontosak ezek a hipotézis-szerű mondatok, hogy jóformán ezek számára külön módja is van az igének. Az ilyen mondatokban tehát: »Ha mind a tenger tinta volna,« a feltétes mód már magában is az állítás valótlanágát jelzi és így sok tagadó értelmű főmondatban is csak feltétes módot találunk e tagadó értelem kifejezésére, mint itt: „De ki gondolhatná?” és gyakran más, különösen mellékmondatokban, hol a tagadást nem kívánjuk határozottan, tagadó szóval is kiemelni, hanem beérjük annak egyszerű jelzésével is. P. Annélkül megy el, hogy *köszönne*. Ebből természetesen az következik, hogy az ily mondatokban a tagadó szó által épen állító értelmet kell nyernünk. És valóban az ily mondatnak: „De ki ne tudná?” valójában állító az értelme: mindenki tudja. Hogy a föltétes mód miképen helyettesíti a tagadást, azt ebben a mondatban láthatjuk legjobban: a nélkül megy el, hogy *köszönne*, mi egyértékű evvel: úgy megy el, hogy *nem* köszön. Mivel azonban a tagadás már a főmondatban nyert kifejezést, a mellékmondatban csak a föltétes móddal jelezzük, hogy mondásunk egészében nem állító értelmű.

Itt azt a jellemző sajátágát láthatjuk nyelvünknek, hogy a tagadást könnyen szemlélhetővé, hamar észrevehetővé igyekszik tenni. E célból föltétes móddal élünk igen sok mellékmondatban akkor, ha a főmondat tagadó (Nincsen az a piros hajnal, kit még ne siratnék jajjal) vagy akár csak tagadó értelmű: De ki gondolhatná, hogy a töröknek olyan jó étele volna? (Mikes.) A föltétes mód itt a cselekvésnek meg nem történtét, az állításnak valótlanágát fejezi ki, mert »nyelvünk nem elégszik meg avval, hogy e valótlanágot a főmondatbeli tagadás már kifejezte, valamint nem elégszik meg a *tagad, tilt, vonakodik, akadályoz* stb. igék által a főmondatban már kifejezett tagadással, hanem a mellékmondatban újra kiteszi a tagadást« (Sim.). P. Tagadja, hogy ő nem tette; vagy esetleg: tagadja, hogy ő tette volna.

Nyelvünknek ugyanez a vonása (mely különben a román nyelveknek és a német népnyelvnek is közös sajátja), nyilvánul még abban is, hogy a *mielőtt*-ön kezdődő időhatározó mondatban is föltétes módú igével él (*Mielőtt* e rögzös pályát tova *futnám*, Hadd nézzek a multra, nézzek a jövőre. Ar.: Mint egy alélt vándor), és hogy a *míg* és *mióta* stb. kötőszókon kezdődő mon-

datokban a végpontot, a cselekvésnek a lefolyt időre vonatkozó tagadásával igyekszik kiemelni. P. Immár majd száz esztendeje, mióta *nem* számolt a rác papok feje (Sárosi Trombita). Menjünk, míg elérne. Menjünk, míg el nem ért.

Ugyancsak tagadó, nyelvünkben egyenetlenek összehasonlítása esetén a hasonlító mondat is. Mivel azonban a tagadás ilyen esetekben rendszerint már a kötőszóba olvadt (*mintsem, semhogy*), azért a lappangó tagadást külön, újra is kifejezi a nyelv a föltétes móddal. Pl. a következő eseményt jobban ki akarjuk emelni, *semhogy* az és szócskával szorosan *hozzákötnök* az elsőhöz. (Simonyi mondata.)

Ilyen kétszer is kifejezett tagadás az úgynevezett *kettős tagadás*, mely szintén jellemzi nyelvünket. E kettős tagadás nem egy fogalomnak vagyis a mondat egyik részének kettős tagadásában áll, mert ez esetben állítást kellene eredményül kapnunk (duo negationes . . . l. ehhez Tud. Gy. 1820.), hanem áll abban, hogy az első tagadással csak a tagadott fogalomnak tagadását érezzük, s külön tagadót használunk az állítmány negálására. Pl. Nincsen senkim. Se. pénze, se semmije nem vót. E tagadás, mint látni fogjuk, egyes vidékeken háromszoros is: Senki se nem vót itt; soha se nem láttam. (Bácska. Nyr. 12: 264.)

Nyelvünkben ilyenformán meglehetősen sok a tagadás, mi igen élénkekké és mozgókká teszi mondatainkat, és zavart azért sem okoz, mert egyesek valódi tagadások, tehát erős hangsúlyúak, mások leginkább azért, mert csak negálás eszközei, többé-kevésbé hangsúlytalanok. Hadd álljon itt egyelőre például egy ily mondat (Király Pálé Nyr. 6: 1), melyben a sok tagadás, különös figyelemzés nélkül fel se tűnik: »*Nem*, még pedig annyira *nem*, hogy legalább én *sehol*, a legobszcurusabb kódexszben *sem* találtam *soha* a megrótt mondatoknak egyetlen párját *sem*, sőt azt hiszem, hogy 1848-at megelőzőleg aranyért *sem* találhatna ilyesmit *senki*.« A tagadásnak egy érdekes alkalmazását találjuk nyelvünkben ott, hol a bizonytalanság, habozás stb. kifejezésére az előre helyezett állítást, közvetlenül utána tagadással megismételjük. P. Ifjúsága e vidéknek, hol és hol nem, oda van. Gyulai P. Egy kis lányé az én egész életem, a többi csak van is, nincs is énnekem. Tóth K. Kit várt, kit nem, azt ugyan senki lélek sem tudta. Benedek.

Kérdésben, gúnyt és csodálkozást kifejező mondatokban, annak az előbb említett esetnek, hogy t. i. állító értelmű gondolatnak tagadó az alakja, ellenkezőjét is látjuk, azt, hogy állító alakú mondatot

»visszafelé« kell érteni. P. Hogy én házas volnék, hogy én megszegtem volna hitemet! (Mik. mul. 51.) E révén több olyan állandó kifejezést nyert nyelvünk, melyek, bár állító alakúak, mégis sokszor felérnek a tagadással. Ilyen p. a *dehogy*. »Néha ilyen visszafelé értést okoz« az *is*. P. van *is* nekem pénzem! annyit jelent, hogy *nincsen*. Debr. Gr. 233. Látni fogjuk azt is, hogy az *is*-nek ilyszerű használata révén hogy akarta megfejtetni Simonyi a tagadó *nem* szónak keletkezését.

A tagadással együtt fogjuk tárgyalni a tiltást is. Fölszólítás és tiltás között ugyanis ugyanaz a viszony van, mint állítás és tagadás között. A tiltást tehát tekinthetjük a parancs tagadásának, a minthogy a legtöbb nyelvben ugyanegy partikulával is fejezik ki a tagadást meg a tiltást. Ahol pedig tagadó ige is van, ez igének parancsoló módját tiltó igének tekinthetjük.

A magyar tiltás is a partikula egyezésében függ össze a tagadással. Ez egyezés azonban nem teljes, mert csak egy szónak más-más alakban való használatában áll (nem, ne).

II.

Magyar tagadó szók alakja.

A tagadó szók alakját tárgyalva, legcélszerűbb magán a *tagad* szón kezdeni.

A Nagy-Szótárban e szó jelenléte: nincs úgy, vagyis: *nemel*, lat. *negat*; *verneinen*.

A szó alakjával már többen foglalkoztak. Czuczorék szerint »gyöke azon *ta-* lenne, mely távolodásra vonatkozik ebben: *távol* legyen tőlem.«

Budenz, ki e szót először vizsgálta az összehasonlító nyelvészet világánál, az *enged* ige »ellentétes«-ének tartja.

Az *enged* szó alapszavának ugyanis az ugor **am* v. *em* »sedere subsistere«, ill. »*non resistit*« jelentésű szót tekinti, melynek a *tagad*, *verweigern* ige csak ellentétese lehet, a minthogy maga is azt mondja, hogy mint az *enged* alaktársa, régibb **tan-gad* helyett való, s tulajdonképp *resistere*-t jelentett.

Munkácsi commentárja szerint (Nyr 12: 490.), Budenz a *tagad* szót »a magyar *enged* mélyhangú másának tartja, olyanforma jelentésfejlődéssel, mint mondjuk eláll a lélekzete és elálllok valamitől.«

Akárhogy magyarázzuk is Budenz szavait, mégis csak kétesnek kell tartanunk igénknek az *enged* szóval való kapcsolatát.

Munkácsi maga, a fent idézett helyen egy ugor **δavys* igtől származékát látja a *tagad* igében, melynek *weigern* *verweigern*, *ablängnen* jelentése azonban túlságosan távol áll a zürj. *votj. dugdŭ aufhören*, a finn *tankoa* cessare a labore és az észti *tukku schlummern* jelentésű, s Munkácsi bizonyítékait képező igéktől.

Felmerül előttünk az a kérdés, nem kellene-e a *tagad* szó eredetét a szláv *toi-ti* (illyr: Richter és Bollmann), illetőleg *taje* (lengyel: Mrongovius szótára) és *tag* (tót: Bernolák, Slovar

Slovenski) szavak egyikében keresnünk; mert hiszen jelentésük a tagadás maga.

Különösen az utóbbi, a tót *tag* tő (s'urobil, *tag*: si fecisti, nega; gestli *tagiš* Utrum negas Cic.) látszhatik alkalmasnak arra, hogy a magyar szó eredetijének véljük.

Ám ez ígét az egész tótság is *taj*-nak ejti, és Bernolák *g*-jében (Simonyi úr szíves megjegyzése szerint) csak a *j*-nek régi írására ismerhetni. A *taj* alak pedig úgy látszik Miklosichnak sem látszott elég alkalmasnak arra, hogy a magyar *tagad*-ot a szláv eredetű szók közé sorozza. (Mikl. Die slavischen elemente im magyarischen. 1871.)

Külömben is, ha éppen e szláv eredetű szavaink közt levő ígét tekintjük, a Miklosich tárgyalta 27 ige között 21 az *l* végű, s a többi vagy *l*-ből van más magyar képzővel továbbképezve, vagy pedig a szlávban is már oly alakú volt, hogy végzete magyarnak látszhatott. Így m. *apad*, uszl. *opad* (?); m. *kutat*, cseh, tót: *kutati*, m. *mozdít*: cseh, tót *možditi*. Így hát a *tagad*-nak is *l* végűnek kellene lennie a magyarban, vagy pedig *d* végűnek a szlávban, ez esetben különösen a tótban. Az oláh nyelvbe talán a törvénykezés nyelve révén kerülhetett a magyar szó: *tagaduescu* (Bobb) (vö. szerb: *biršak*, *eškut* stb.).

A *tagad* szó tövében mindezekkel szemben egy feltehető magyar tagadó igének látjuk fenmaradt nyomát. A tagadás fogalmának tagadó igével vagy a tagadás határozójával való kifejezése a dolog természetéből lehetségesnek bizonyul, és a latin, valamint más nyelvben is valóban ily módon fejezzük ki e fogalmat: *nego* (*ne-ajo*), *verneinen*, *nier*. Sőt a szlávnak is déli ágában ugyancsak ilyformán alakul a tagadás megfelelője: *nekati*, *zanekati* (Mažuranič), nem pedig a föntemplített s eredetileg *tegere* jelentésű szónak jelentésváltozásával.

A *tagad* szónak ily fejtegetéséhez szükséges lesz kimutatni, hogy e szónak egyik fele tagadó szó, ill. ige gyanánt megvolt az ugarságban és így a magyarban is. Ezt az érdekes kérdést (Nyr. 13: 144, 192) Szinnyi tárgyalta »Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje?« című értekezésében. Czikkének különösen azon része vág kérdésünk körébe, melyben ezen tagadó igének eredeti alakját a *ta* tövet félreismerhetetlenül kimutatja. A *tagad* szón kívül a magyar *talán* képzőben is nyoma maradt e tőnek. A legtöbb ugor nyelv a feltehető tőhöz *nomen verbale* képzőt függesztett. Ily eredetre vall a finn *-ttoma*, *-ttömä*; a md. *-(f)tima*,

-(*f*)temä (M); -(*v*)tomo, -(*v*)teme (E); és a cser. -domo, -dömmö, a déli ugor ágbán, a *ma*-féle nomen verbale képzővel; továbbá a zürj. -töm, a votj. -tā, -tem, a vog. -tal, osztj. B -la, lapp -ttom, -ttos és a magyar *tal-an*, ugyanazon vagy másféle nomen verbale képzővel, az északi ugor ágbán. Ugyancsak az ugor tagadó szóval függ össze Szinnyei szerint az abessivusi rag is, mely legteljesebben a lapp nyelvben van meg, hol -taka, -tak, -ta, -t, -tta és *taga* alakban található. Hasonló alakok vannak a finn, cseremisiz, zürj. és votj. nyelvekben is. Az alapszóhoz járuló -ge-féle tagban Szinnyei ugyancsak nomen verbale képzőjét látja.

A kezdő *t* mindannyiban változatlan maradt. Feltűnő véletlen, hogy a *tagad* szót kivéve, igénknek épen csak a névszók tagadósítására szolgáló alkalmazása maradt érvényben.

Azon feltevésünkhöz azonban, hogy a *tagad* igének magának is van köze az eredeti ugor tagadó igéhez, szükség volna arra, hogy ez ige *t* kezdőhanggal mint külön tagadó határozó, ill. tagadó szó meglegyen a magyarban; mert a *nem*, *ne* tagadó szókról, mint látni fogjuk, Simonyi valószínűvé tette azt, hogy a Szinnyei által *te*-nek rekonstruált tövel egybe nem tartozhatik.

Ily *t* kezdetű önálló tagadó szó a magyarban nincsen, de van a kondai és pelimi vogulságban *tāmē* ill. *tuma* alakban (pl. *tuma at minē'im* P.: nem, nem megyek), ami kikerülte Szinnyei figyelmét, talán azért, mert inkább az igei szerepű tagadó kifejezéseket kereste. Pedig ezek a vogul szók már azért is fontosak, mert az imént tárgyalt és névszók tagadósítására szolgáló fosztó képzőkön kívül ily *t* kezdetű tagadó szó még csak egy van: a mordvin M. *t'a*- igető.

Nekünk a *tāmē*, *tuma nem* jelentésű szók segítségünkre vannak abban is, hogy a *tagad* szónak *nemel'* (Cz. F.) ill. negatívele kezdetét elképzelhessük. A *tagad* szó *g*-jében, valamint az -ad képzőben deverbális, frequentatív képzőket látunk.

A -*gat* -*get* gyakorító képzőről nem merjük elhinni, hogy ama **tā* szó használatával egy korban vált volna gyakorítóvá a frekventatív -*g* és kauzativ -*at* -*et* összetételéből. Annysira élénknek érezzük még egyes szavakban ez összetételnek mindkét elemét (*forg-at*). De azért nem lehetetlen, hogy a *tagad* igében ily kész *gat* képzőt látunk. A *t* helyében *d* az első *t* által magyarázódik. Teljesen analog alakulás a *nógat* igéé, mely azt jelenti, hogy folyton *nó*-t mond, ösztönöz. Ugyanily módon *tā-gat* is azt jelenté: folyton *nemet* mond: *negat*.

A tagadó ige alapszavát Szinnyei (alább említendő okból) magashangúnak találta, mi ellenben az említett vg. *tgmē* és *tuma*, a md. M. *t'a*-, valamint a m. *tagad* igére való tekintettel, *mélyhangúságára* következtetünk.*

Mindössze ennyi az, amit ez ős-ugor tagadó ige származéka gyanánt elfogadhatunk; tehát nem követhetjük tovább is Szinnyeit ama nézetében, mellyel nemcsak a legtöbb, nagyrészt vokálison kezdődő ugor tagadó igét és határozót, de a magyar *n* kezdetű tagadó szót is az általa *te*-nek feltételezett ős-ugor tagadó igével hozta kapcsolatba, azon ösmert ugor hangtörvénynél fogva, hogy a szókezdő *t* az ugarságban gyakran *n*-né változott, gyakran pedig el is enyészett.

Bármily tetszetősnek tessenek is a Szinnyei magyarázata, nem zárkozhatunk el Simonyinak (Nyr.13: 241) »A magyar tagadó szók eredetéről«, ennek ellenében hangoztatott azon véleménye elől, hogy a *nem* nem tekinthető az ugor tagadó ige magyar megfelelőjének, hanem elfogadjuk azon nézetét, hogy a *né*-féle határozatlan névmás a tagadó mondatokban tagadóvá vált és kiszorította a tagadó igét is. Simonyi ugyanis a finn s a mordvin nyelv kivételével, minden ugor nyelvben kimutatja a magyar tagadó *nem*-nek megfelelőjét; ezek legtöbbszörében valóban még mindig inkább névmások tagadósítására szolgálnak az efféle szók. Említi még a csuvasban is hasonló szerepű *ní* szótagot s végül az o. török *ne-ne* páros tagadásra szolgáló szócskát is.

Ahol ez a *nem*-féle szó a tagadó névmásokon kívül, akár mint önálló tagadó szó, akár mint igéket, ill. névszókat tagadóító kifejezés van meg, az mindenütt az eredeti ugor tagadó ige rovására való terjeszkedésnek tekintendő. Ez a terjeszkedés Simonyi szerint már az északi ugor nyelvágak együttesége korában is be volt fejezve.

Ahol pedig csupán mint névmásokat tagadóító szót találjuk (ész. vg; zürj, votj. lapp — csuvas, cser.), ott is e szó tagadó értelme abból a határozatlan névmási értelemről fejlődött, mely nyelvünkben szintén megvan a *néki* (régí) *némely*, *neha*, *néhol*, *némnemő* stb. névmásokban. Ugyanily értelmű a szónak kún és csagataj alkalmazása, (kún: *ne-kim* qualiscunque, *ne-kimese* quisque). Majdnem kizárólagos tagadó értelmét e szó az *is*-sel való

* Megemlítjük itt, mint a magyarral feltűnő egyezést a *tagad* szónak csagataj alakját: *tanmak*, *tangmak*: nier, refuser. Vámbéri: (Čagataische Sprachstudien.)

kapcsolatának köszöni, vagyis azon körülménynek, hogy az ily határozatlan névmások, különösen az *is*-sel kapcsolva, tagadó értelmű mondatban, megállhatnak tagadás helyén, és így könnyen válnak a tagadás tágabb kifejezőivé.*

A vogulban és más rokon nyelvekben erre a jelentésfejlődésre ma is nem egy példa akad, itt csupán e fejlődésnek körülbelül ellenkezőjét mutatjuk be a vogulban, hol a megengedő értelmű, határozatlan névmás mellett tagadó ige az állítmány, állító helyett: *nañ joxtnén-kastél am akw'-müs taste'im maner ał'im*: A te megjöttödíg én mindent elkészítek, akármi legyen (v. ami csak kell); tulajdonképen: akármi nincsen.

Tagadó vagy tagadó-féle mondatokban a páros *se* elő is fordul ily megengedő jelentéssel e. h. akár (Sim. Nyr 13: 246). P. Lehetetlen, hogy *se* pokoltól, *se* isten haragjától félhessen... (Pázm.) és ugyancsak tagadó mondatban tagadó névmások a megengedő „akárki, bárki”-féle névmások értékével. (U. o.) P. A mágu-soknak nem emlékszem, hogy semmit ígért volna isten (Káldy) a. m. bármit is.

Simonyi Kiss Ignácnak Pázmány nyelvéről írt cikkében (Ny. K. XV: 232) oly alkalmazására is akadt a *semmi* szónak, mely állító mondatban is határozatlan értelmű. Példája (Pr. 357): Sámuel azt akará, hogy e király törvényt lásson reá, ha *soha senkitül* ajándékot kívánt (valaha, valakitől). Majdnem hasonló példát idéz Vass Bertalan is, Zrinyi nyelvéről szóló tanulmányában is (Nyr 12: 548): Ne félj, hogy segítse *senki* magyarokat (Zr. I: 42) vagyis valaki, *bárki is*. Ide iktatjuk a Zolnai két adatát is (Nyr. 21: 315); az egyik Decsi példabeszédje (Adagia 71. l.): Eb gondollyon *semmit* véle (bármit is); a másik Ehr. c. 57. l. honnatt teneked Bernaldo fya Peter: *semmyt* mendenestewl foguan paranczolnod frater Rufenak.

Simonyinak egyik további bizonyítékát a régi és népnyelvbeli *senki nélkül, semmi nélkül* használatát (e. h. minden nélkül), megtoldja Zolnai (u. o.) a *semmitlen* melléknévvel, mely hasonló észjáráson alapul, s vagyontalant jelent. (Nádudvar. Nyr. 19: 230). Ez a *semmitlen* épen oda illik a Simonyi említette zürj: *nem-pol-tög* »semmi-fél-etlen« (semmi félés nélkül) és *nem-kül-töm* »semmi érzetlen« (semmi érzés nélkül) adatok mellé.

* Némileg hasonló fejlődésűek pl. a francia eredetileg állító kifejezések: *personne, rien, pas, point, jamais* stb.

Ez utóbbi adatok, melyek a mai tagadó névmások egykori állító alakjára vetnek világot, azt a sejtelmet keltik bennünk, hogy a magyarban a kettős tagadás e névmások határozatlan vagyis nem feltétlenül tagadó mellékértelmének kiegyenlítése kedvéért vált szükségessé.

A magyarban az eddig tárgyaltakon kívül még csak egy tagadó kifejezés van: a *nincsen*. Az ugor nyelvekben találni még számos és sokszor homályos eredetű tagadást (igét v. határozót), de ezek taglalása feladatunkon kívül esvén, mielőtt áttérnénk a m. *nincsen* tagadó igére, megemlíjtük, hogy a magyar *nem*, *ne* tagadó szókat mi is eredeti magashangú szóknak tartjuk, és azt hisszük, hogy Szinnyeit különösen ezek magashangúsága vezette, mikor az egész ugarság (egységesnek vélt) tagadó igéjének eredeti magashangúságára törekedett bizonyítékokat találni.

Szólunk még egy néhány szót a *nem* és *ne* különbségéről. A magyar tagadó és tiltó szó eltérő alakja ugyanis oly természetű, hogy amaz első tekintetre személyragozott igének, emez pedig a minden függeléktől megfosztott puszta ige-tőnek tűnhetik fel, mint amely az ugarságban a rövidsége törekvő imperativusnak igen gyakran szolgál alapjául. (Ilyes példa a magyarban: *ni-ni*: nézd, *muti*: mutasd; vegyed: *vedd*, *tedd*, *vidd*; f. *lue* olvass stb.) E szókat mi ugyan nem tekinthetjük igéknek, de a tagadó és tiltó szó ilyfajta különbözőségének szüksége véleményünk szerint még oly korból maradt fenn, melyben a tiltást egy tagadó ige imperativusával fejeztük ki.

Önálló határozóvá leginkább a magyarban vált ez a *nem*, mely kiszorította a tagadó igét még az igék elől s az önálló feleletekből is. A *nem*nek ily térfoglalására talált példát Simonyi a zürjénben, hol a tagadó névmás vagy tagadott névszó mellett, a második (igei) tagadás (negáció) elmaradhat: pl. *užavni nemön vois*: dolgozni semmivel ment.

Ha Simonyinak fönt tárgyalt véleményét elfogadjuk, a *nem* szó *m*-jét névmási elemnek kell tekintenünk (né-mi is). A magyar *nem* és *ne* között eredetbeli, sőt jelentésbeli különbség nem is volt. Ez utóbbi az első révén vált határozatlan névmásból tagadó szóvá és (míg lassan maga is az eredetibb, de fenmaradt *né*-től különbözővé vált), rövidebb alakjánál fogva alkalmas volt a kiszorított tagadó igének mindenestre szintén rövidebb, imperativusi vagyis tiltó formáját pótolni.

A *sem* és *se* között sohase lehetett oly éles ez a külön-

ség; innen van, hogy a *se* egyszerű tagadó mondatban is használatos.

A *nincsen* igében valódi önálló tagadó igét lát Szinnyei is, Simonyi is. Szinnyeinek e szó eredetére vonatkozó nézete szorosan összefügg abbeli véleményével, hogy a magyar *nem*-ben (**nel-m*) az ugarság tagadó igéjét lássa, a *cs*-ben pedig az ugor *sk* frequentativ képzőre ismer. Abban, hogy a *nincsen*-ben a magyar *nem*-nek valamely nyilvánulását lássuk, egyetértünk Szinnyeivel; ki azonban e szó egyik régiségbeli mellékalakjának: *incs*, *incsen* — céljához képest — szintén fontosságot tulajdonít, mert azt véli, hogy itt a kezdő konzonáns úgy kopott le, mint a többi ugor nyelvek tagadó igéjéről.

Simonyi is nagy fontosnak tartja a *nincsen*-nek ezt a mellékalakját, mert ő meg a *nincsen*-ben kettős tagadást véelve (**ne-incsen*) nem lát elegendő okot annak feltevésére, »hogy az *incsen* elől hangvesztést szenvedett volna«. Az *incsen*-nek ilyenformán a vog. és osztják nyelvek *atim*, *antom*, *endam*-féle tagadó igéiben lel párjaira (plur. *afimet*, *antimet*: *nincsenek*). Mi hajlandóbbak volnánk a *nincsen* *n*-jének elkopásában olyan népies egyszerű kopást látni, a milyent pl. a *meg* szó szenvedett Dunán túl: *eg*. Mivel továbbá semmiféle más nyomát az ily tagadó igének a magyarban nem találjuk, kissé kételkedve fogadhatjuk csak a vogul, osztják rokonságot. Semmi sem állván utunkban arra nézve, hogy e szó előtagjában a *nem* szóra ne ismerjünk, legjobban összetételnek tekinthetnők, melynek második tagja, a *van*, az utótagban volna felismerhető. Hogy a szónak ily értelemben való megalakulását megérthessük, előtagját, a *nem* szót, oly korba kell képzelnünk, mikor a tagadást csupán az *is*, ill. akkori *es* szónak hozzájárulásával fejeztük ki: **né-mi es*, *van*.

Ha a dolognak ezt a felfogását nem tartjuk lehetetlennek, akkor a szó alakjának ily nagyfokú elváltozása sok okból könnyen magyarázódik. A fejlődésnek első foka a közből levő *és* szónak *s*-sé való rövidülése, azért, mert, mint lényegtelen közéje volt szorítva a két fontosnak, mi által három mássalhangzó került egymás mellé a szó közepén, **nemsvan*. A hangsúly az első, vagyis tagadó szóra esvén, a második szótag is magashangúvá vált, mikor is az *s* után levő *v* hasonulással *s*-sé változott (v. ö. *essê*, *ássâ*, *rêssel*), vagy egyszerűen elmaradt (*husvét* > *husît*), az *m* + *s*, vagy akár *m* + *ss* pedig természetes hangfejlődés révén vált *ncs*-vé (például *lêp-sô* > *lêpesô*; l. később *koránsen*: *koráncsem*). Tehát: **nemsven* >

**nemssen* > *nencsen*. Ez utóbbi alak a régi nyelvelmélekekből már elő is kerül: Azert *nenczen* semym hanem csak engalya ruham es cordam es zoknyam. Ehr. c. 45. De nem kell szláv hatásnak vélni a *ninchen* változat i-jét, mivel ez valószínűleg a *nem* szó **ném*-nek feltételezhető eredetibb alakjából magyarázódik. A *nincs* nincsenhez képest analógiás alakulás, mint megyen > megy; *nincsek* pedig, mely szintén gyakori a régiségben, olyan minták után alakult, mint: volt, voltak. A *nincs*-nek középtűt *n* nélküli formájában kódexszek ismert írásmódját látjuk.*

A sem és sincs tudvalevőleg *nem* és *nincs*-nek a kapcsoló és ill. *is* kötőszóval való alakulásai. Ezt csak egy-két példával óhajtjuk megvilágítani. Már a HB.-ben is: »isa es num igg ember mulchotia ez vermut«, *es num igg* van oly helyen, hol az Ehrenfeld és sok más kódexszben *semegy*-et találunk. De más kapcsolatban is még feloldva: De meeg ott *es nem* lele kevlemben (Marg. leg. 105.) Ew magat kedyg *nem* tudya *s nem* ismery (a régiségben ily helyen is gyakrabban *sem* található) Weszpr. C. 131. Ha úristen az mynneel kisebb bínt *es nem* hagyja gyötrelm nékil... (Debr. c. 450.) A tótban is ugyanily módon *es nem*-ből támadt ily kötőszó: a-ni za svet: a világért sem. (Vö. még latin: neque, vgB. taw *q̄s at jiw*: ő se jön stb.)

A *sincsen* azért érdekes, mert feltevésünk szerint az *és* kétszer is megvan benne. Például: Uram, merítőd 's *nincsen*. Erd. Új T. I. 131.

Tagadó névmásaink csupán e *sem*-mel kapcsolódtak, de föl kell tennünk, hogy valamikor fordult elő *nem*-mel való kapcsolatuk is, mely azonban a *né*-vel összekötött s határozatlanoknak megmaradt névmások kedvéért kiszorult.

Legvilágosabban látszik a *sem* tagadó szó a *ki*, *mi* névmásokkal való összetételben. P. mert te *semkinek* te hozzád fol'amonak el *nem* tagadod az irgalmassagot. (Bode. 33.) Egyebütt *senki*, de: *semmi*. A Weszpre. *simmi*, *sinki* stb. alakjaiban az első *i* a második hatásának tulajdonítható. P. mikoron *sinki* a városban te feleségedet ne merje befogadnia. W. 20.

A *sehol* (*soholt*, *sohult*, *sohot*, *sehutt*, *sohutt* stb.) eredetibb *sem-hol*-t helyett szintén világos; itt sokszor az *e* változott (mely-

* Megfejtethő a *nincsen* szó az *is* segítségével akkor is, ha az *is*-ben nem a tagadó szó alkotó részét látjuk, hanem önálló szót. A tagadást gyakran kíséri az *is*. P. (a zsemlye) melynél világlátottabb szavunk *alig is van*. (Sim. m. M. Ny. I: 108.).

hangú *o-vá*) a második tag kedvéért, sőt a népnyelv össze is vonta: *sunse*.

A *soha* szóban már általánosan illeszkedett az előtag, s ezt találjuk már a régiségben is. P. Merth, kylemben, then magadnak meg ismeretire *sonha* nem jwthach. Weszprc. 123. De a Lányi kódexszben még: esthedejk *semha* nem változik primara capitulum. L. 266.

A nem és ne, a sem és se, valamint az itt felsorolt és föl nem sorolt tagadó névmások igen sokféle változatban találhatók a régiségben és a nép nyelvében. Ezeket a megfelelő szótárakon kívül Simonyinak } »A Magyar Kötőszók« című könyve tárgyalja kimerítően.

E helyütt még csak azt említjük meg, hogyan képzei Simonyi e tagadó névmások alakulását. (M. K. I:79.) A senki, soha stb. névmások első tagja ugyanis mindig hangsúlyos, azért, mert az ily mondat eredetileg így hangzott: »*sem* ki nem tiltja« s ez szakasztott olyan kifejezés, mint: *sem* anyám nem tiltja.

A vogulban a megfelelő névmások hasonlóképen alakultak: Pl. K. L. *atkhankhü* senki, nem-ki; *at-khot* sehol; *at-khuá* soha (vö. német: *ni-je*), *at-khuml'e* sehogyan.

A szorosan vett tagadó szókon és névmásokon kívül a tagadás eszközei közé számítandók még a hiányt kifejező *nélkül*, néhány a tagadás nyomósítására szolgáló kifejezés és végül még a kételkedésnek (a bizonyosság hiányának) jelölésére szolgáló kifejezések.

A *nélkül* egyike azon felette érdekes szóknak, melyekről Michel Bréal: *Essai de sémantique* cz. könyvében azt írja, hogy »c'est la pensée des ancêtres, qui les a ainsi ajustée, et qui les a leguées aux âges postérieurs comme un appui ou comme un levier. Ce que les formulaires sont dans le droit ou dans l'administration, ces groupes articulés le sont pour le raisonnement de tous les jours. La plupart des hommes en font usage sans y avoir jamais arrêté attention. Ils s'incrument si bien dans notre esprit, qu'ils déterminent les mouvements de notre pensée.«

A *nélkül* első tagja, a mint ezt már sokan fejtegették (Sim. M. Hat.; Zolnai: Mond. búv.), a *nál*, *nél* rag, mely az abesszivuszba teendő szóhoz függedt; a *kül* (kívül) szó fejezte ki az abesszivuszt magát. A névutó az általa vonzott raggal egy szóvá vált s a *nál* ragnak lassanként inkább magashangú párját egyesítették a magashangú *kül* szóval. P. es kethsegneelkyl azoknak

aggyad Ehr. c. 497. az bozzosagokat ... haborolasnalkyl es zugas-nalkyl engedelmest zenuednyewk ... Ehr. c. 30.

A tagadás nyomósítására szolgáló kifejezések közül első helyen a *közel sem* kifejezést említjük, melynek helyébe »újabban németesen *távol sem, távolról sem*« került nyelvünkbe (Sim. M. Hat. II:368): *von weitem nicht*.

Közel sem azt fejezi ki, hogy: már *közel sem* s kiegészítendő ez: *hát még távol!* v. *távol úgy se!*

Más magyar kifejezésben is ráakadunk népünk e gondolatmenetére, t. i. a *koránt sem* és az *ingyen sem* tagadásokban. *Koránt sem*, *korán sem*-ből alakult (P. Az arasz is jó lesz, gondolám magamban, *korán sem* gyanítva, milyen igazam van. Ar. kold. ének), s a *t* talán kevésbbé a *koránt* tájnyelvi ejtése a köznyelvben, (csak Háromszékből és Faludiból ismeretes), mint inkább annak jele, hogy e két szó annyira egymáshoz kapcsolódott, hogy nyelvünk az *n* és *s* hang torlódását a *cs*-vel enyhítette, a mint azt a *nincsen* szó fejtegetésénél is láttuk, (vö. még sehuncse). A *t* tehát csak tudákos helyesírás. Hogy e szót különben mennyire egynek érezzük, bizonyítja a Nyr. 2:128. alatt kifogásolt, *van*-nal való használata is: a többi herceg *korántsem van* vele megelégedve. *Korán sem* gyanítva már most azt jelenti, hogy még *korán sem* gyanítjuk, *hát még később!* vagy: *később még úgy se* gyaníthatjuk!

A Magyar Határozókban kétféle *ingyen*-ről van említés. Az egyik mai *gratis, umsonst* jelentésű szavunk, a másik (II:365) »mint erősítő szó a régiségben gyakori (*ingyen* majd, *ingyen* majdan)«. Simonyi az *ingyen sem* nyomósított tagadásban is ezt az erősítő, nem pedig a *gratis* jelentésű szót látja. Az *ingyen* szónak *fáradtság* árán az ellentéte. *Ingyn sem* akarja' tehát azt jelenthetné, hogy még *ingyen sem*; tehát *fáradtsággal* még úgy se, ez lehetett a gondolatnak kiegészítendő, második fele. Az *ingyen sem* ma napság már elavult kifejezés, talán épen azért, mert az utóbbi 3 tagadásban nyilvánult gondolatmenet rég feledésbe ment. Arany azonban, ki páratlan ügyességgel fordul a régi nyelvhez, többször is él vele: *Ingyn se véli Detre szász, Hogy feje fölött ég a ház.* (Keveháza.) *Ingyn nem*, a *sem*-es formának későbbi változata.

Dehogy kérdő mondatból támadt: de hogy? *Netalán* a. m. nehogy talán: Légy engedelmes te ellenségednek, *netalántal* adjon a birónak. Erre még visszatérünk.

Bajjal, bajosan, nehezen stb. igen könnyen érthető tagadások.

Misem (alig valami, újabban: semmi), *mintsem* és ennek sokféle székelyes középfoka, valamint egyenértékesei, *semegy* és sok másféle tagadó szó eredete nem nyújt nagyobb nehézségeket és ezért eredetük kérdését használatukkal együtt fogjuk tárgyalni.

Mint meg nem fejtett eredetű tagadó kifejezést megemlíjtük még a Szentesről (Nyr. 6:268) közölt *semmiletteképen*:,semmi-esetre' jelentésű szót. Azt hiszszük, hogy kombináció útján jött létre ebből: *semmiképen* + *voltaképen*.

Az *aligha* ill. *alig* szokat, melyek a bizonytalanságnak, a kételkedésnek a tagadással igen határos fokát fejezik ki, a Nyr. 28. kötetének júliusi számában az *elég* szóból próbáltuk származtatni.

III.

Hangsúly a tagadásban.

A hangsúly s a szórend fogalma különösen a magyar nyelvtudományban sokszor és méltán került egymás mellé, mert a hangsúlynak valóban van befolyása a szórendre. Ezt a hatást azonban túl is becsülte Brassai, mikor azt állította, hogy a magyar nyelv szórendjének kulcsa a hangsúly. Brassait, ki nem ismerte a szórendünk »fenekén ülő logikát,« az vezette félre, hogy a kirekesztő szórendet nagyobbára hangsúlyos szó előzi meg, s úgy vélekedett, hogy ilyenformán összefoglaló szórend esetén csak hangsúlytalan szók lehetnek az ige előtt. Pedig a magyar szórend kulcsa az, hogy nyelvünk az ellenmondásra vagyis kirekesztésre biztos ismertető jelt keresett. A hangsúly azonban, bár jellemzi az ellenmondást, mégsem kizárólag annak tulajdonsága. Annál kevésbbé tekinthetni a *nem* szót a szórend biztos jelzőjének, mert mondásban és ellenmondásban is, majd mint tagadással, majd mint negatióval találkozunk vele, és így hangsúlya sem mindenütt egyenlő. Mielőtt a tagadás szórendjére áttérnénk, külön a szórendre való különösebb tekintet nélkül a tagadó szónak hangsúlyáról kívánunk beszélni. A hangsúlyban azokat a fokozatokat különböztetjük meg, melyeket Balassa »Hangsúly a magyar nyelvben« c. értekezésében (Ny. K. 21:412) állított fel.

Erős hangsúly csak ellenmondásban van. Az ellenmondás pedig kirekesztés, mely kétféle: vagy kirekesztünk valamivel és ez az állító ellenmondás, p. A hit **reményt** nyújt; vagy kirekesztünk valamit, és ez a tagadó ellenmondás: A hit **nem** reményt nyújt. Az a szó pedig, mellyel valamit kirekesztünk, mindig a *nem* szó, mely e szerint ellenmondás esetén szólamot kezd és erős hangsúlyú.

A *nem* szó azonban, mint látni fogjuk, nemcsak tagadó ellenmondásban fordul elő, hanem negative állító ellenmondásokban is. Itt azonban, mint a név is mutatja, nem a *nem* szó a kirekesztés eszköze és így itt nem is erős a hangsúlya. Mindazonáltal lesz eset, mikor valójában nem is a *nem* szó a kirekesztő, mikor tehát nem is tagadás a beszéd célja, hanem állítás, és mégis erős hangsúllyal látjuk el a tagadó szót. Ez az eset akkor áll elő, ha a negatív mondat igéjével akarunk ellenmondani, tehát a negatív állításban. Itt ugyanis a *nem* szó, mint minden negációban, előtte áll az igének, sőt mint negatív ige úgyszólván egybetartozó, összetett szót képez, és így az ígét megillető erős hangsúly az összetett szónak első tagjára, a *nem*-re esik. A negatív állítás ilyenformán egyes esetekben nem is különbözik a pozitív tagadástól, melynek — mint láttuk — erősen hangsúlyos a tagadó partikulája. De az ellenmondás is kétféle: merő: a hit **reményt** nyújt; és ellenvető: a hit **reményt** nyújt, nem pedig bánatot. Ez a kétféle ellenmondás különös fontosságú a tagadó szónak hangsúlyában is. Az t. i., a mit az imént a *nem* erős hangsúlyáról mondtunk, valamint az, hogy ez a *nem* szó szólamot kezd a tagadásban is csupán merő ellenmondásról áll, nem pedig egyúttal az ellenvetőről is. A merő tagadás ugyanis úgy hangzik: a hit **nem** reményt nyújt. Az ellenvető tagadás ellenben így: a hit **nem reményt** nyújt (hanem...). Természetes, hogy ebben a tagadásban a *remény* szót kell hangsúlyoznunk, mert a másik (»ellenmondó«) *hanem* szóval bevezetett mondatnak kiemelt szavával (pl. *vígaszt*) egyező hangsúllyal kell ellátnunk, Kicska ebből (Nyr. 20:295) azt következtette, hogy »az akcentus a beszélő céljaihoz képest bármely szavára eshetik a szólamnak« és »nem az a szólamnak ismertető jele, hogy az akcentus az ú. n. jelzőre vagy a birtokosra vagy a szólam első szavára esik, hanem az, hogy az egész szólamnak csak egy akcentusa van, bármely szóra essék az«. Tévedése abban van, hogy egy szólamnak tekinti azt, a mi voltaképpen kettő, mert az ellenvető ellenmondásban célunkhoz képest a tagadott fogalom lévén a legfontosabb, azt emeljük ki különösebben az által, hogy a szólam élére helyezzük. A *nem* szó ilyenkor vagy külön szólamot alkot az erős hangsúlyú szólam előtt: nem | kíváncsiság |, hanem tiszta részvét szól belőlem (Kisf. csal. 33; Balassa példája), vagy pedig az előző szólamhoz csatlakozik, mint a mi példánkban. Kicska állítása igazolására jelzős mondatokat sorol fel, de ezek a jelzők nem főnevük köze-

lebbi meghatározására szolgálnak, hanem ú. n. díszítő jelzők, melyek nem változtatják meg a főnév értelmét. Példájában tehát: a virágnak megtiltani nem lehet, hogy ne nyíljék, ha jön a *szép* kikelet; a kikelet szó ép úgy, mint az iménti: »nem | kíváncsiság« utóbbi szava, külön szólamot alkot, jelzője pedig az előtte való szólamhoz csatlakozik.

Az ellenvető tagadás a fent nyújtott magyarázat szerint a *hanem*-mel bevezetett ellenmondó mondatnak köszöni ezt a hangsúlyozását. E *hanem* szónak ismert eredetéből pedig azt is következtethetnők, hogy régebbi nyelvünk inkább merő tagadással élt, még pedig azért, mert a *hanem*-nek, mely ma is külön szólamot kezd ugyan, nem első, hanem második tagja volt hangsúlyos (a »ha« mint kötőszó, szólamelőző volt) és így az első mondatban is *nem*-re eshetett a hangsúly, ilyenformán: A hit **nem** reményt nyújt, ha **nem**, vigaszt. Az ellenvető ellenmondás helyén különben ma is legtöbbször merő ellenmondás hangsúlyával élünk. Az ellenvető hangsúly ugyanis arra való, hogy már az előmondatban éreztessük, hogy az utómondatban ellenvetéssel állunk elő: A hit **nem reményt** nyújt, hanem vigaszt. De közönségesen nem szoktuk e szándékunkat előre kijelenteni, s az ellenvető ellenmondást is a merő ellenmondás hangján kezdjük, így: a hit **nem** reményt nyújt, hanem vigaszt. »Mi ennek oka, nehéz megmondani; talán az, hogy hajlandóbbak vagyunk a merő, mint az ellenvető ellenmondásra. De bármi legyen oka, azt hiszem, hogy éppen ennek a hangoztatásnak tulajdonítandó, legalább jó részben, hogy ma nem tudjuk biztosan folytatni a beszédet, ha e két szócska valamelyikével kell élnünk: *de v. hanem.*« (Kicska. 19:9). A *hanem* az ellenmondó elentét kifejezője. Egyenlően tagolt rövid mondatok közül ez a *hanem* el is maradhat, mert azokban az ellentét elég világos. Rendesen ez az eset áll elő akkor, mikor az igekötőn van az erős hangsúly: nem | **kiment** belőle, **bennszorult** a pára. (Ar. T. IV.) Ez tehát nem más, mint ellenvetve tagadó ellenmondás.

A *mondó* »*nem*« nem a szorosan vett tagadás eszköze; a pozitív szónak negatívumját, ellenkezőjét fejezzük ki e szóval. A pozitív értelmű névszót negatív névszóvá, a pozitív ígét pedig negatív ígévé teszi. Az ily szókat összetett szóknak kell tekintenünk, a melyekben szintén az összetétel első szavát (a *nem* szót) hangsúlyozzuk, a mennyiben ugyanis hangsúlyozzuk. Az ily mondásokban előforduló negatív szók (igék, névszók) ugyanazon hangsúlyozási eseteknek vannak alávetve, mint a pozitívok, és így

felesleges itt mindannyi esetet végigtárgyalnunk. Hiszen, ha pl. a *nem* szó a jelzőt teszi negatív szóvá, akkor a jelzős szólamnak első tagjára esik az ez esetben másodrendű (mondó) hangsúly, mint pozitív jelző esetében. Pl. *nem* reménylett szerencse | nagyságodat | itt látnom (Bal. péld.). Ha pedig a pozitív igének semmi jelentékenyebb hangsúlya, akkor a negatív igének sincsen. Pl. A hit *reményt* | nem nyújt |. Ha *bosszút* nem állok érettek a csehen (Ar. T. VII. é.). **Meg** ne állj! **Ei** ne vidd!

A kérdő mondatokban, valamint a feleletekben »lehetetlen a gyengébb vagy erősebb hangsúly különbségét észrevenni, mert mindig ugyanazon hangsúlyt, az ellenmondó hangsúlyt érezzük bennük«. (Kicska 20:342.) Ha a kérdésre állító feleletet várunk, akkor rendesen tagadó alakban adjuk a kérdést, hogy a kérdezett így előre értesüljön arról, hogy a mondatnak csak tagadása kérdéses, erre nézve várjuk az ő felvilágosítását, a kérdést, mint állítást, mi magunk is hisszük, és azért is tartjuk valószínűnek az állító feleletet. A *nemde, minem* stb. szók tehát hangsúlyosak, mert kérdések. (A kérdezett gyakran a *de* szócskával vezeti be a várt választ, hogy gyenge kételkedésünkkel újra szembe állítsa előbbi hitünket, mely egyúttal az övé is.) Az ily kérdés igen természetesen ellenmondás, mert — bár látszólag — ellenmondunk annak, amit magunk helyesnek állítanánk. És itt is lehet ez az ellenmondás (tagadás) 1. merő: **Nem Budára** vezet ez az út?, hol azt jelezzük, hogy még tagadó felelet esetén is, csak merő *nem*-et kívánunk válaszul; és 2. ellenvető: **nem Budára** vezet ez az út?, hol mintha csak azt is jeleznők, hogy esetleges tagadó felelet esetén az ellenkezőjét tudni szeretnők (*Váradra*), vagy mintha előbb mást állított volna valaki, és mi annak akartunk volna ellenvetve ellenmondani. Ugyanily kérdés az is, mikor az ígét tagadott igekötő előzi meg. Pl. Nem elfért volna az másutt is? Nem megparancsolták, hogy eljöjj? Nem be van az én szűröm ujja kötve? Nem le tudom én ezt írni? (Bal. példái.) Ezekben tehát nem kell különösebbet látnunk, mint bármely más kérdésben, és Arany magyarázata: (Hátr. Ir. 2:361) »a fennforgó példa nem egyszerű kérdés, sőt nem is tagadás, hanem állítás, kérdő tagadás álarcában, s így mint kedélymozzanatot kifejező, nyomatékosává vált«, nem is egyéb, mint a mi állító feleletet váró kérdő tagadásunk.

A következőben összetételek részét képező tagadó szók hangsúlyát kívánjuk megvizsgálni. Ezek közül a *hanem* szót már

érintettük is. E szóban *nem* volt eredetileg a hangsúlyozott fél, de mióta megszűnt mondat lenni, azóta ez a fele hangsúlytalan. Így hát itt a *nem* hangsúlyának gyengülésével találkoztunk. Van nyelvünkben több oly szó, melynek ez a szintén hangsúlytalan *nem* szó a második tagja. Ilyen a *csaknem*, *majdnem*, *mígnem*, az *alighanem* stb. A *hanem* esetéből azt kellene következtetni, hogy ezek *nem*-je is hangsúlyos lehetett eredetileg, és nem is minden ok nélkül. Ha ezen, ma már szintelen kifejezéseket, mondati eredetük szerint rekonstruáljuk, azt találjuk, hogy ez a *nem* a rákövetkező igével együtt negatív mondas volt, mely — mint láttuk — a népnek beszédbeli élénkségéről tanuskodik. Nem éri be avval, hogy elmondja például a bajt, melyhez közel volt, ilyképen: »majd lerogyott«, hanem szükségét érzi annak is, hogy kifejezze azt, hogy a baj valóban még se történt meg: »majd le nem rogyott« = majdnem lerogyott. Ugyanígy a régi magyarságban: *Chyak* meg *nem* holthag barmok zomywwalys (RMNy. 2:314) *Tsak* meg *nem* botlott, csak nem elesett lábárúl (Pázm: Préd. 25). A negatív mondas *nem*-jének nincs külön hangsúlya. A mondasban ha van az igének határozója, az szokott a magyarban első helyen állni, és innen van, hogy az *el nem megy*, *meg nem holtak* stb eff. mondatokban a *nem* szónak nincsen számbavehető hangsúlya. Ha azonban a mondas negatív igéjének nincsen határozója, hanem magában áll, akkor a mondat mondó hangsúlya magára az igére, negatív ige esetén tehát a tagadó szóra esik. Mondati eredetük szerint rekonstruálva tehát az ily mondatokat:

<i>Csaknem</i> <i>verte</i>	=	csak		<i>nem</i> <i>verte</i>
<i>majdnem</i> <i>sírt</i>	=	majd		<i>nem</i> <i>sírt</i>
<i>mígnem</i> <i>jött</i>	=	míg		<i>nem</i> <i>jött</i>
<i>alighanem</i> <i>ivott</i>	=	aligha		<i>nem</i> <i>ivott</i> ,

azt látjuk, hogy ezek *nem*-jén régente másodrendű hangsúly volt, mely azonban, mikor — talán a gyakori használat folytán — e mondatoknak valójában pozitív értelme legyűrte azt a színező negációt, elveszett, s a *nem* hangsúlyavesztetten beleolvadt a megszorító határozóba, úgy hogy a határozó nélküli ige mellett nem érzünk többé a negációból semmit.

Igekötővel vagy határozóval kapcsolatos igék előtt még ma is sokszor érezzük a mondatnak ezt a negatív értelmét, a mi különben abban nyilvánul, hogy a tagadó szó nem közvetlenül a határozó-kötőszó mögé, hanem attól elválasztva, az igekötőjétől

(határozójától) különvált ige elé kerül. Mondjuk tehát ma is: *majd* meg nem halt; *aligha* meg nem bánja; de a *csak* mellől már teljesen hiányzik ez a negáció és majd mindig *csaknem*-nek mondjuk; csak akkor maradt meg, mikor a *csak*-ot az *épen* szó előzi meg. *Épen csak* át nem ugrott. Az ily mondat magyarázza meg azt is, hogy az igekötős mondatokban is, miért és mimódon csatlakozik gyakran a határozóhoz a tőle távol álló *nem*. Mert nem elégedhetünk meg az imént tárgyalt nem határozós igék nyújtotta analógiával. Ha a szóban forgó mondatot szólamaira bontjuk, mai ejtéssel sokszor így hangzik ez:

épen csak át nem | ugrott.

Helyesen pedig így kellene:

épen csak | át nem ugrott.

Az első ejtés pedig főleg onnan van, mert a negáció szükségét nem eléggé érzerve többé, a megszorított igének állított alakját tartják fontosnak és avval kezdik a szólamot. Hogy a *nem*, igéjétől elmaradva, az előző szólamnak legyen hangsúlytalan tagja, az nem sérti többé fülünket, de hogy az ige határozója más szólamba tartozzék, az méltán arra készt, hogy kiragadva azt környezetéből, egy szólamba helyezzük az igével és így előáll ez a pozitív alakú megszorítás:

csaknem | megholt; alighanem | elment;
majdnem | lerogyott; mígnem | hazajött.

De akár így, akár más úton ment végbe ez a fejlődés, semmi ok sincs arra, hogy ebben idegen hatást lássunk, és így nem érthetünk egyet Kicskával, ki a *mígnem*-ről szólva a régibb szórendnek a latin *donec* hatására való változását látja benne (Nyr. 21:441).

Érdekes egy másik *csaknem*, melynek még csak ritkán hallani oly alakját, melyben a *nem* hangsúlytalan. Hangsúlyos *nem*-mel: Tán csak *nem* gondolí kē (Nyr. 6:44), de hangsúlytalanúl is: *csak* nem gondolod, hogy...

A *hanem* keletkezésével rokon a *nemde nem* szó, melynek második *nem*-je, a mennyiben kérdő mondatot vezetett be, eredetileg erős hangsúlyú volt, de később ezt a hangsúlyát elvesztette, s beleolvadt az első kérdő szóba, azért, hogy két szólamból egy lehessen. Külön írva is gyakori: *nemde | nem* siralmas? Kár-e énnekem az, hogy elfeledtél engem? (B. B.) Lehr további példái

közül (Toldi 446): Nemde nem életem vetettem kockára, csakhogyl
kiki jusson szabadulására? (Gvad: Rontó P.) Tekintsd keservim,
nemdenem, Lassú halál bús életem? (Dayka G.) — Igekötös (és
elválasztott) szerkezettel, mint az imént említettek, nem igen
fordúl elő, talán azért mert a *nem* kérdő, tehát erős hangsúlyú:
Szived javát nemdenem | megtarthatd mégis nekem (Csok. Lilla).
Mindez halálfej, csontváz, — nemdenem? Egy év különbség, vagy
tán annyi sem. (Ar. B. I. I.) Itt igen figyelemre méltók a *nem-*
denem önálló kérdő mondatként való szereplései, miáltal a követ-
kező mondat már teljesen állító értelmet és alakot nyert.

Ugyanily formán hangsúlytalanná vált a régi nyelvbeli
minem szó második tagja is, melyet oly kérdésben használtak,
melyre tagadó feleletet vártak: Minem az isten elfordítja az
ítéletet? (TihC. 250 Sim.)

Ez, mint az előbbi, *nemde?* *nem* életem vetettem kockára,
ily formán alakult: „Mi? nem fordítja el Isten az ítéletet?”

Más határozóink úgy keletkeztek, hogy a tagadó szó az
összetételnek első tagját teszi; mindannyi úgy keletkezett, hogy
két szólam (eredetileg két mondat) egy szólamná, s e szólamon
belül a két első szó egy szóvá vált.

Ilyen az eredete pl. a *nemcsak* szónak, melynek második
tagja a *csak*, manapság már hangsúlytalan (De híremet nemcsak
keresem pennával) és a *nemde*-é is, melynek eredete a *minem*-éhez
hasonló. (Nem? de...) Igenlő felelettel jár.

Úgynevezett tagadó névmásaink is úgy keletkeztek,
hogy a többé-kevésbé hangsúlyozott utótag hangsúlyát teljesen
elvesztette, és így beolvadt a hangsúlyozott *nem*-be. Így a *senki*-
ről már említettük, hogy Simonyi szakasztott oly kifejezésnek
tartja, mint akár ezt: *sem* anyám nem tiltja, *sem*-ki nem tiltja.
A *soha* (er. *sem*-ha) utótagja a *ha* időhatározó szó volt. És ugyan-
csak a *nem*-nek túlságosan erős hangsúlya által vált feltevésünk
szerint *némi is van*-ból *nincsen* (l. a tagadó szók alakjáról
szóló fejezetünket).

A *sem*, *se*-féle szók hangsúlya szorosan egybefügg a tárgyalt
nem-ével. A *sem*-nek kétféle az eredete. Az egyik és + *nem*,
és ebben az esetben a *sem* eredetileg mindig hangsúlyos volt;
a másik is + *nem*, és ilyenkor rendesen hangsúlytalan a *sem*.
Ez utóbbiban tulajdonképen két szólam vált egygyé, mikor a
nem hozzáfűződött az *is*-hez. P. Ky ő magath sem segíthette
meg. (Szt. Krisztina él. 7.) < Ki ő magát is | *nem* segíthette meg.

A második szólam *nem*-je nem is az *is*-hez, hanem az egész első szólamhoz, *magát is*-hez csatlakozott, és így az *ige* hangsúlytalanul ugyanazon szólamnak második helyére került (mert az *ige* a főhangsúlyos szó szólamának második tagja).

Ugyanily két szólamból alakult a *mégsem* szó: mégis | *nem*-ből: P. *mégse* bánom < *mégis* | *nem* bánom. Ilyenkor a kettős tagadás felesleges. A mondatban nincsen ellenmondás, a '*nem*' mondata: negáció; így hát a tagadó szó eredetileg csak az ígé- nek negativumját alkotta, és összevont alakjában, mivel az '*is*' helyén áll, *nem* csupán az ígé- re, hanem a kiemelt névszóra is vonatkozik, akkor is, ha az a névszó igekötő; p. meg foga, *elsem hagyja*, sonha adeglen myglen veletekuel ewzuen ez kutbalol ki hozza. (EhrC. 155.)

A másik esetben azonban, hol a *sem* és + *nem*-ből keletkezett, a *sem* mindig hangsúlyos, alapjában véve mindig az ígé- re irányul a tagadás, még ebben is: *nem* tilt anyád, *sem* anyám (= *s nem* tilt anyám); *nem* kostoltak meg az örök men orzagnak örömet, *sem* nytottak meg az zaynak aytotat. (Bodc. 26. *s nem* nyitották meg.) Amíg a *sem*-nek a *nem* szóval való ily szoros kapcsolatát eléggé érezték, addig az ígé- nek külön kapcsolására *nem* volt szükség: Ha kedeglen ymadny *nem* akarod az isteneket parancholok sok kenokkal tegedeth meg őletny *sem* továbba hiuattatol en leanomnak. (Szt. Krisztina él. 17.) Mikor azonban a *sem* elvesztette a *nem*-ből való eredetének színezetét, külön a mondatot tagadó-féle elemnek tekintették, a mondat ígé- jét pedig külön módon tették negativummá, a *nem* szó segítségével: kyt elősör *sohanem* hallottak wala. (PeerC.) Csak jóval később lépett ennek a *nem*-nek a helyébe a tagadó névmások után *sem* is, de akkor meg az történt, hogy némely nyelvjárás még egy újabb *nem*-mel tette az ígét a két tagadáson kívül is negativvá. A tagadó névmások ugyanis hangsúlyosak, mert az imént vázolt módon keletkezett *sem* (és + *nem*)-nek meg névmásnak összetételei. A tagadó névmás után való partikula (de különösen az első *s* hatására *nem*-ből támadt *se*) *nem* lévén hangsúlyos, egybe is olvadt a névmással. A *se* keletkeztetett újabb *is* segítségével is: *senki is nem* < *senki sem*, *senkise*, *seholve* < *sunse*, *sohase* < *sose*, *s* mivel ezt egységesnek tekintik, némely nyelvjárás újra tagadósítja az ígét: *Senkise nem* vót itt. (Bácska.)

Ugyanily tagadó névmásnak kell tekintenünk kódekszeink *sem-egy* szavát (H. B.: *es num igg ember mulchotia ez vermut*); *sem*

egy eb (EhrC. 153) és ezt is kibővítették kettős tagadással: Kyben *semeqy* nyugodalmat *nem* akarvala ew sebynek vettny (EhrC. 65). E szóra még visszatérünk.

A *sem*, *se*-féle szokat tehát, mint keletkezésük mutatja, eredetileg mindig tagadás kapcsolásánál használta régi nyelvünk. Sőt a tagadó névmások mai alakját is csak úgy kell képzelni, hogy rendszerint tagadó előmondathoz ugyancsak tagadó utómondatot kapcsoltak, ilyenformán: Nem tiltja anyám *s nem* anyád, *s nem ki* (tiltja). Semmyt oth vtalatosth, semmyth yzaamooth nee alehaatok (SándC. 19).

Az előmondatban egyszerűen csak *nem* lehetett eredetileg, *sem* csak jóval később, s különösen a páros *is*-nek mintájára kerülhetett az előmondatba. Ennek a páros *sem*-nek Simonyi tárgyalta négy esete valóban mindig a páros *is* helyén áll, tagadó mondatban. Itt is meg kell különböztetnünk az ígére irányuló tagadást a névszóra irányuló tagadástól. Ha ígére irányúl a páros tagadás, akkor mind a két *sem* hangsúlyos P.: Ha ember paradiçomba artatlanul elt volna, sem az zen egethetne meg őtet, sem az víz mereythetneye meg őtet, sem az egnek tawol volta foytanaya meg, sem mindenek, mell'ek artnak embereknek art-hatnak ő neki (BodC. 2). Es frater bernald egyetsem vewue ezebe: hogy sem oda mene, sem vele zola az zent ferencuel (EhrC. 9).

Látjuk, hogy itt sincs még kettős tagadás. Sőt mai nyelvünkben is elmaradhat akkor, ha a két mondat két pusztá igéből áll: *se lát, se hall*. Egyebütt azonban, mint az imént is, akkor, ha az egyszerű *sem* hangsúlyos, mai nyelvünk újra tagadósítja az igét: Sem emberi félelem és gyalázat, sem ördögi incselkedés és csalogatás, sem világi hízelkedés és hatalmaskodás el ne vonnyon istenünktől. (Pázm.: Pr. 334.) Tahat az sororok mynd egetewmbe meg eskevnek nagy erevssen, hog sem evk, sem egyebek ev tudasokra semmynemev kenetevt sem jó illatot oda tevttek (MargLeg105).

Alapjában az ígére irányúl a tagadás ezekben is: *se füle, se farka; se éjjelem, se nappalom; se elé, se hátra; mert ezeknek csak elmaradt az igéjük (nincsen, nem megy stb.), és így ez nem is más eset, mint az előbbi. A sem* ugyanis itt hangsúlyos, s ha az igét oda akarjuk tenni, mai nyelvszokásunk szerint csak negatív igét használhatunk, akárcsak az iménti esetekben (p. *nincsen, nem megy*). Simonyi ezekről azt tartja, hogy tagadásuk a névszóra irányúl; nem látjuk okát, mért kellene ezeket külön-

választani azon esetektől, hol a tagadás az ígére vonatkozik, mikor így sokkal áttekinthetőbb, s kettőre olvad a négy eset.

Ha a tagadás a névszóra vonatkozik, akkor a páros *sem* hangsúlytalan, igéjét pedig nem kell külön is tagadósítanunk. Ilyenkor ugyanis két ellenmondó névszó áll egymással szemben a két mondatban: „anyád *sem* tilt, anyám *sem* tilt”. Ugyanide tartozik ez is: itt *sem* hagylak, *el* *sem* felejtlek. Itt is nem ígére irányul a tagadás, ahogy Simonyi (M. Kötőszók 1:68) véli, hanem az *itt*-re, ill. *el*-re, tehát névszóra. Igaz ugyan, amit Simonyi ír, hogy ezeket evvel lehet egyértékűeknek képzelni: nem is hagylak itt; nem is felejtlek *el*; de amint állító alakjuk is mutatja (itt is hagylak, *el* is felejtlek), kirekesztő szórend csak a *nem* miatt van (l. alább), szorosabban ez felel meg az „itt *sem* hagylak” eredetijének: *itt* is *nem* hagylak, *el* is *nem* felejtlek. Tehát itt sincs a *sem*-nek hangsúlya, igéjét is nem tagadósítjuk külön.

Kettős tagadás esetén — mint láttuk — az igazi tagadás hangsúlyos (*sem*, *se*) és elől áll, az ige negativumát képező *nem* (ill. *se nem*) utóbb van és hangsúlytalan, vagy csak kisebb hangsúlyú. Ez a negatív ige állhat elől is (és ezek a szabályok a román nyelvek ilyszerű tagadására is állanak; Diez), de olyankor két külön szólamot alkot a kettősen tagadott mondat. A negatív ígét ilyenkor csak egyszer lehet mondani: Twdnye, hogy completa vtan senkynek nem zabad sem zolny sem ynny (LányiC. 222).

Ha névszó van tagadva a *sem*-mel, vagyis mikor ez a *sem* hangsúlytalan, olyankor nincs is szó kettős tagadásról. Mégis kerülhet még egy tagadás e mellé is, de csak úgy, hogy az így negatívvá lett ige a *sem* előtt áll: Nem tilt anyád, nem tilt anyám *sem* (MKsz. 1:76).

A páros tagadások azon eseteiben, mikor ígét tagadunk, valóban a *sem* hangsúlyos. Mivel azonban két ellenmondó fogalom van szembeállítva, azért gyakran hallani, hogy a két szót hangsúlyozzák, a *sem* rovására. Ilyenformán: Semmy emlekezeteth nem thezzwnk *sem mysebe*, *sem egyeb zolosmaba* (LányiC. 1).

Azt hiszszük, hogy ezen a régi mondaton még jobban megérzik az ily hangsúlyozásnak helytelensége. Nyelvünk ugyanis még a diszjunktív kötőszóknál is magát az elválasztó kötőszót hangsúlyozza, mint szólamának első és ezért is legfontosabb szavát: bűnődet mongad, *akar* leg (légy) bűnös *akarne* (össze is írva! VitkC. 65).

IV.

Szórend a tagadásban.

A magyar szórendről a hangsúlynak kellő figyelembe vételével nyertünk csak helyes fogalmat.

A hangsúly szolgáltatott *Kicska Emilnek* módot arra, hogy a korábbi állítás- és tagadás-féle felosztások helyébe mondasokra és ellenmondásokra ossza ítéleteinket. Arany, ki sokat gondolkozott a tagadásról és a szórendről is, már közel volt ahhoz, hogy a mondasokat állítás-oknak, az ellenmondásokat tagadás-oknak nevezze el. De nézzük csak, mit foglaltak a logikusok és velük nyelvészeink is a tagadás elnevezése alá. Úgy okoskodva, hogy az ige a mondat legfontosabb része, tagadónak csak az oly mondatot tartották, melynek igéjét tagadó szó előzte meg; ahol pedig tagadó szó volt a mondatnak bármely más része előtt, ott csupán fogalom tagadását látták. Nem elnevezéseiket kárhoztatja Kicska, mert mindegy, akármely neveket adnak is a helyesen felfogott dolgoknak; de helyteleníti már mindjárt azt is, hogy tagadott ítélet-nek nézték a tagadott fogalmat, s fordítva, tagadott fogalom-nak a tagadott ítéletet. Hogy továbbá, nem törődve a beszédbeli hangsúllyal, azt gondolták, hogy a beszélt mondatból úgy alkotnak logikai ítéletet, ha csupán az igét látják el hangsúllyal, és hogy így ebből a mondatból: 'a **fa** nem hajt rügyet', illet formáltak: 'a **fa nem** hajt rügyet'; ebből pedig: '**nem** a nap forog a föld körül', ezt a képtelenséget: '**nem** a nap **forog** a föld körül'.

A logikusokat különösen az zavarta meg, hogy az, amit ők tagadásnak neveztek, gyakran igazán ellenmondás is volt, gyakran pedig nem volt semmi előttiük is ismeretes, biztos (nyelvbéli) jellel elkülönítve az egyszerű negáció az ellenmondástól.

Nem nyújt reményt negatív mondásnak is tetszhetik, de

ép úgy tekinthetjük negatív állításnak, illetőleg pozitív tagadásnak is, vagyis ellenmondásnak. Látjuk, hogy ezekben — ez esetre — szórend tekintetében nincs különbség, amennyiben ez a szórend a mondásban is kirekesztőnek látszik, hangsúlyban is csak csekély, amennyiben mindkét esetben a *nem*-re esik a hangsúly, azzal a különbséggel, hogy ellenmondás esetén kissé erősebb a *nem* hangsúlya. Így hát csupán az értelem okozta különbségre kell szorítkoznunk. Ezt a különbséget úgy fogjuk feltüntetni, hogy előbb a negatív mondás, azután a negatív állítás, de mindezek előtt

a pozitív és negatív tagadás szórendjéről fogunk szólni. Ez utóbbiakról azért, mert ezek csak rész szerint való ellenmondások lehetnek, melyekkel, hogy útunkat ne állják, szintén előbb akarunk végezni.

Magában a tagadásban is két esetet különböztetünk meg: 1. A tagadás bármely részre vonatkozik; 2. a tagadás ígére vonatkozik. Csak ez utóbbiban van oly eset, hogy a pozitív tagadás egybe is esik a negatív állítással, sőt — mint mondtunk — a negatív mondással is. Ha ez a rész szerint való tagadás *nem az ígére* vonatkozik, akkor a *nem* szó a tagadott rész előtt áll és okvetlenül szólamot kezd (melynek a *nem* maga főhangsúlyos része); a mondat igéje rögtön a tagadott szó után következik, mivel az ige a főhangsúlyos szólamokban áll második helyen. P. A hit **nem** reményt nyújt; **nem** a hit nyújt reményt. A többi mondatrész vagy előtte áll az állítmány szólamának, és akkor része az előbbi szólamnak, vagy az állítmány után áll és akkor avval egy szólamba is tartozhatik. *Negatív* tagadás esetén — melylyel ritkán élünk — ugyanolyan a szórend, mint a pozitív tagadásban; a tagadott szóval egy szólamba tartozik a *negatív* ige: A hit | **nem** reményt nem nyújt; v. **nem** reményt nem nyújt a hit; és **nem** a hit nem nyújt reményt v. reményt | **nem** a hit nem nyújt.

Ha a tagadás az *ígére* vonatkozik, akkor is rész szerint való a tagadás: A hit **nem** nyújt reményt. Ez a mondat ugyanis tagadja ezt a mondatot: a hit **nyújt** reményt (vagy akár ezeket a mondásokat: a hit *nyújt reményt*, v. a hit *reményt nyújt*). A *nem* szó nem az ige negatívumát, hanem annak tagadását fejezi ki.

Ugyanez a forma a *negatív állítás* kifejezésére is szolgál. Itt csak azért említjük, mert ez is lehet rész szerint állító. Lásuk most, miben különbözik hát ez az alakban egyező két eset.

A hit **nem** *nyújt* reményt, mint negatív állítás, a *nem* szóval nem ellentmond a megfelelő pozitív-nek »nyújt«, hanem csupán ellenkezőjét, negativumát mondja annak az igének; negativummal pedig csak azért fejezzük ki az igét, mert a nyelv híján van a vele teljesen azonos pozitív kifejezésnek. A pozitív tagadásban tehát a *nem* tagadó, de nem egyúttal negáló, itt pedig negáló, de nem tagadó. A *nem* szón azért van mégis erős hangsúly, mert ez a negatív ige összetett szónak tekinthető és mivel épen az ige az erősen hangsúlyos, ez az összetétel első részére esik. De azért ellentmond ez az állító *nem nyújt* is. Ellentmond pl. ennek: *nem* foszt reményt (A hit **nem** **nem** foszt, hanem **nem** *nyújt* reményt); ha az állítás pozitív lett volna: a hit **nyújt** reményt, akkor ezt a következő ellenmondásának tekinthetnők: a hit **foszt** reményt. (A hit **nem** **foszt** reményt, hanem **nyújt** reményt.) Ha más nyelveken akarnók a pozitív tagadás és a rész szerint ellentmondó negatív állítás közötti különbséget feltüntetni, akkor a hangsúly is más-más helyre kerülne: glauben **bietet keine** hoffnung. La foi ne donne **pas** l'espoir. Pozitív tagadás. Glauben **bietet keine** hoffnung. La foi ne **donne** pas l'espoir. Negatív állítás. Külsőleges különbség közöttük az, hogy a negatív állításnak van pozitívuma: A hit **nem** *nyújt* reményt > a hit **nyújt** reményt. A pozitív tagadásnak meg csak negativuma, mivel maga, vagyis igéje pozitív. A hit **nem** *nyújt* reményt. > A hit **nem** **nem** *nyújt* reményt. Sokat próbáltuk már a különbség feltüntetését, de azért nagyon érezzük a hiányokat és azért még egy utolsó ad oculos való kísérletet teszünk. A pozitív tagadás és negatív állítás alapján véve mint tagadás és állítás állanak egymással szemben. Erre a két műveletre pedig van az élőszón kívül egy úgyszólván nemzetközi jelzésünk. A tagadást fejünk rázása (abnuere), az állítást a bólintás jelzi (annuere). (A közben levő pozitív és negatív mondásra egyik sem alkalmas.) A pozitív tagadást fejrázó mozdulattal kísérhetjük (abnutatio): A hit **nem** *nyújt* reményt; mintha valaki azt állította volna előttünk: a hit **nyújt** r.-t (v. akár: a hit r.-t *nyújt*). A negatív állításban azonban bólintó fejmozdulattal kísérhetjük beszédünket, mintha csak azt találtam volna mondani: a hit **nem** ny. reményt (mondás), mire felebarátom, ki istenesebb embernek tartott, egyet, merőet nézve, kijavítja botlásomat: A hit **nem** **foszt** reményt. Mire én ellenvetve, de előbbi keserű tapasztalásomat helybenhagyva és fejbólintással kísérve újra csak azt állítom: A hit **nem** *nyújt* reményt.

Térjünk vissza a rész szerint való tagadások másik felére, a *negatív tagadásra*. Itt még arról az esetről kell beszélnünk, mikor a tagadás az ígére vonatkozik. Mivel pedig ez az ige maga is negatív, azért könnyen észrevevesszük benne a tagadást. A negatív tagadással a köznyelvben nem igen szoktunk élni. Helyében a pozitív állítás járja. A negatív tagadásban ugyanis negatív ige van tagadva: **Nem** nem nyújt; **nem** nem nyújt és **nem** nyújt, mint ellenmondások állanak egymással szemben. Mivel azonban a **nem** nyújt negatívummal az állító **nyújt** is, mint egy egésznek fele áll szemben, azért a negatív tagadást pozitív állítás pótolhatja. P. **Nem** nem nyújt reményt = **Nyújt** reményt.

Negatív mondásban **nem**-mel fejezzük ki a pozitív ige ellenkezőjét, úgy a hogy akármely névnek is kifejezhetjük ellenkezőjét a **nem**-mel: Jó > nem jó = rossz; van > nem van = nincsen. A negatív mondás sohase lehet *tagadás*. Ha azonban ellent mondunk a mondásnak, úgy mondunk neki ellent, mintha csak állítás lett volna; a pozitív mondásnak, mint a pozitív állításnak, a negatív mondásnak, mint a negatív állításnak.

Mondásban a határozó fogalom szokott hangsúlyos lenni. Igéje tehát vele egy szólamban második helyen áll. Ilyenformán: *Reményt* nyújt; negative: *reményt* nem nyújt. Néha két szólamban mondjuk az iménti mondatot, úgy, hogy a határozóra és a határozandóra egyenlően erős hangsúly esik. Ilyenkor az ige van elől, a határozó hátul. Az előbbi esetet Kicska egybeeresztésnek, az utóbbit egyberakásnak mondja. Ez utóbbi esetben mondatunk így hangzik: *nyújt, reményt*; és evvel a formával elég gyakran élünk (*megyek, haza*; *szököm, el*), de különösen határozott objektumnál: *nyújtja a reményt*; vágja a kenyeret. Úgy látszik azért, mert a rész szerint való ellenmondást akarjuk kikerülni. Negatív mondás esetén tehát ez a mondás ép úgy fog hangzani, mint a pozitív tagadás: Nem nyújt, reményt. Itt másodrendű hangsúly van mindegyik szólam első tagján. A **nem** szó hangsúlyáról nem tudnók elég biztosan megkülönböztetni a tagadó ellenmondást a mondástól. De az, hogy a mondást *két* hangsúlyos szólam alkotja, mértéket nyújt a **nem**-nek gyengébb hangsúlyára egyrészt, másrészt pedig már az egyberakás által is különbözik a pozitív tagadástól, mely egy egybeeresztett szólamot alkot.

Egyberakást látunk a negatív állításban is.

A negatív mondás két alakja közül az utóbbit **nem** nyújt, *reményt* gyakrabban halljuk, sőt sok esetben csupán ezt. Ennek

okát egyrészt szintén abban találjuk, hogy a „reményt nem nyújt”-féle forma könnyen rész szerint való ellenmondásnak tetszhetik, másrészt abban, hogy szeretünk a tagadó szónak oly helyet találni a mondatban, hol, ha nem is elsőrendű, de legalább némi hangsúlya lehet.

Mielőtt e kétféle szórendű negatív mondásnak alkalmazásáról szólnánk, megemlítjük még a negatív mondásnak oly képzelhető esetét, mikor egy szólamon belül a hangsúlyos vagyis határozó rész második helyen van, a határozandó, ez esetben a negatív ige, első helyen.

Nem nyújt *reményt*. Hogy mondás esetén is a határozandó fogalom megelőzi a határozót, az a latin meg a német szórendnek jellemző sajátága. Mikor tehát, különösen pozitív mondásokban, ilyen szórenddel élt a régi biblia nyelve, akkor a latinnak járt nyomdokain, s ugyanezt a nyomot követte Arany is, mikor a bibliának ezt a sajátóságát utánozta. E hiba annál szembetűnőbb, mert a létigével követték el, mely nem is tűr egyberakást. P. Sietett, sietett, ámbár vala fáradt. (Ar. Toldi VII. 4.)

Bennünket e helyen a negatív mondások hasonló esetei érdekelnek különösen. E hibát itt mellékmondatokban követik el, mert, amint alább látni fogjuk, mellékmondatokban egy szólamot alkot a határozó az igével, vagyis egybeeresztéssel építjük fel a mondatot. Hibás tehát ez a mondat: „El kellene csüggednünk, ha a hit nem nyújtana *reményt*”, e. h. ha a hit *reményt* nem nyújtana. Helyes ez a szórend is: „ha a hit **nem** nyújtana *reményt*”, ez esetben azonban nem negatív mondást, hanem pozitív tagadást értünk rajta.

E hiba elkerülésére Kicska két módot is ajánl. (Nyr 20:487.) Ha ez a mondat: ha *fáradt* nem volnék (ill. ha **nem** volnék *fáradt*), »a németben így hangzik: Wenn ich nicht müde wäre, akkor negatív a mondás, s a magyarban ez felel meg neki: ha *fáradt* nem volnék. Ellenben ha így hangzik: Wenn ich **nicht** müde wäre, (dann ginge ich hin) akkor ellenmondás, s a magyarban ez felel meg neki: ha **nem** volnék *fáradt*.« »Azaz, ha a németben hangsúlytalan a *nicht* vagy *kein* szócska, akkor a magyar függőmondatban bátran élhetünk a negatív mondás első formájával, bár mindig csak akkor, ha a pozitív mondat is abban a formában jelent volna meg; ellenben ha hangsúlyos, akkor az ellenmondó formával élünk.«

A második mód az, hogy »vigyázzunk, határozni akarunk-e

vagy különböztetni, azaz *mondani* valamit, vagy *ellenmondani* valakinek».

Annyit már előre kellett bocsátanunk, hogy *reményt* nem nyújt' egy szólamú mondásokat, függő mondatokban alkalmazzuk; a *nem nyújt reményt'*-féle mondatot pedig leginkább független mondatokban. Ennek okát vizsgálva, Kicska azt találja, hogy független mondatokban a rész szerint való ellenmondás értelmét ki akarván kerülni, negatív mondás (valamint neg. állítás) esetén inkább az egyberakott szintezis negációjával élünk. Független mondatokban tehát könnyen rész szerint való állítást értenénk e mondaton: *A hit reményt* nem nyújt', mint akár ezen: Megen ára futott é kis méhe; annak meg *szárnya* nem vót (Veszpr. Nyr. 13:317.) nem pedig, amit szabály szerint szintén kifejezhetne: negatív mondatot, vagy akár egészen ellenmondó negatív állítást. Azért van eset rá, hogy ez az egybeillesztett szólam áll független, főmondatokban is. Ez az eset akkor áll elő, ha a határozó olyan, hogy a feltűnő helyen sem juttatja eszünkbe ellenmondó felét. Ilyen határozók az igekötők. E mondatban pl. Mert az *meg nem zönic* imatkozni, ki meg nem zönic iqt lelekedni (Vitk. c. 3.), a *meg* határozóval eredeténél fogva (megé), egy vele legtöbbször egy jelentésű igekötő ellenkezik: *el* (eredetileg: elé). Van ugyan olyan igekötő is, melynek könnyen találjuk ellenkezőjét (be-ki). Az így szerkesztett negatív mondatot azonban még se lehet oly könnyen, rész szerint való ellenmondásnak tekinteni; *be* nem hozta' lehet ugyan rész szerint való negative állító ellenmondása ennek: *ki* nem hozta'; rendesen azonban nem elég, ha csak az igekötő mond ellent az igében, hanem az egész ige szokott ellenmondani. A *behoz* ige ellenmondó fele tehát: *kivisz*.

De van más határozó is, mely minden félreértés nélkül megtarthatja ezt a helyzetet, különösen negáció esetén. P. 'Isz ősz feje friss, csak *magát* nem bírja, a hátullát fájdéttya. (Baboda Nyr 13:285.) Nem iteluen magat erre meltatlannak *semmi ellent* nem tarta neki. Weszpr. c. 46. De közel *hozia* nem fer vala az sok neptül. Weszpr. c. 96. Az istennek anya semmynem nev malaztol *ydegen* nem volt. Corn. c. 10. Azzonyonk maria kedeg soha senkynek gonoz *peldat* nem adot. Corn. c. 52. Kynek ertelme es magyarssaga semykeppen en *elmeembe* nem ffer, dee egyebtevl sem erthetöm. Jord. c. II:25. Mynd zenth haromsaagnak wtanna walo hetfewyk zenth kerezthnek semmy *emlekezeteth* Nem thezzwnk. Lányi c. 1. Tűnasagodból az eley nec *ellene* nem allaz. Vitk. c. 34.

appastaloknac ideytel foguan *vilag* nem vallott oly czudas emberek. Ehr. c. 1.

Példáink között van olyan mondat, melyben a tagadó névmáson kívül *nem* szó van az ige előtt kettős tagadásúl. Ezek is negatív mondások, s a régiségben (kivétel nélkül) egy szólamúak, egybeilleszkedők voltak. Mai nyelvünk ezekben is egyberakó szórenddel él, azért, mert a *nem* helyébe nagyjából *sem* lépett, melynek nyomában a tagadó névmás után lévén helye, közvetlenül a határozóval ellátott szó elé került és így a határozó, még érezhető hangsúllyal mögéje került az igének.

A régiségben a második tagadás nagyjából csak *nem* volt. P. es semmynemev seresnek jegye ev rayta *nem* illenek Corn. c. 253. egyeb barath senky az keyetlenbe *nem* lakozot volna előb Peer. c. 59. soha oly zeghen hozyaa *nem* yvhetót Érdy c. 49. tyztesen eltetuen es hogy czuda *sonha sem egy eb ew ellene* nem vgatuala. Ehr. c. 153. Soha semmit *nem* hibáza. Ar. A betyár 10.

Oly esetekben, mikor páros *sem* van két tagadott fogalom előtt, az ismételt *nem* a határozó és igéje közé kerül mai nyelvünkben is ép úgy, mint a régiben. P. Es mer *sem* fonny *nem* tuttok *sem* zewny Ehr. c. 140. mert *sem* ő maga vrőnc iesus, *sem* ő tanihtvañi saruban *nem* iarnakuala Vitk. c. 81. *sem* az nagy horakra *sem* Bodogh Azzonnera suffragywmoth ennel *thewbeth Nem mondonk* Lányi c. 3.

A régi nyelv a mainál sokkal gyakrabban élt e szórenddel főmondatokban is. Az említetteken kívül ott is tért vesztett már e szórend, hol régen mai, tagadó szóval összetett határozóink helyén, még ezek felbontott alakjaival vagyis negatív igével találkozunk. E határozókat, már a hangsúly fejtegetésénél említettük: majdnem, csaknem, alighanem, mignem stb. E mondatokban azonban még se egyberakás javára tágitott a *nem* igéje elől; csupán pozitív ige lett a negatív igéből. Pozitív mondásban pedig igekötős igével *nem* állhat meg az egyberakás. A *nem* meg teljesen hangsúlytalan. P. meglepetést keltett, és *csaknem* az összes európai piacokon megkönnyebbülést idézett elő. E helyett: és *csak* megkönny. *nem* id. elő; mint ebben: es *sonha* az baratoktól el *nem* menenek: *myglen* zent Ferenc aldasual boczot nekyk *nem* ada. Ehr. c. 145.

Előfordul tehát a ,reményt *nem* nyújt'-féle egy szólamú szórend főmondatokban is, viszont *nem* szabad hinnünk, hogy az egyberakó, ,*nem* nyujt reményt'-féle rend egészen ki van zárva

a függő mondatokból. Nyelvemlékeinkből is idézhetünk néhány olyan példát, melyben mind igekötős, mind más határozóval ellátott ige mellett ilyen szórend van. P. vgy hogy az barátok ewtett *nem vonhattyakuala el* labaytol Ehr. c. 142. ágátoc meg az mastol el vötte iozagot *ha nem akartoc őőc tűzre mennetōc*. Sim. c. 11. Az mel' soror kedig sonha *nem akar* kérni bochanatot, awag' nem lelkeient keri, hoctalan. Birk. c. 2. lev. myre meuetteel meg engemet illyen igyen, hog en hozyam *nem akarz ievned* Corn. c. 272. masod capitulum arrol vagyon hogy senkinek nem kell bízni magába. Horv. c. 222. Azért fáradozom, hogy a fiamnak valami lábbelit ragasszak, s még a két kissébbnek is vmit *nem vetek a nyakukba* Csik Nyr. 4:471. Kérem az én istenemet hogy *ne nyuvasszon meg*. Nyr. 1:180.

Az a székely nyelvszokás azonban, mely ezt az igekötőt nem csak negatív, hanem még pozitív mondatokban is hátraveti, aligha egyberakásban találja magyarázatát. Idegen hatás eredményének tekintik.

Csakis egybeilleszkedő lehet a szórend az oly kifejezésekben, hol a határozós negatív igéből negatív névszó alakult. P. vétkeztem én érzékenységimet *jóra nem birtomba'*, vétkeztem istennek tíz parancsolatját *nem tartatomba'* Virg. c. 45., holott ennekem az akoron terthenyk elmenek nalam nem voltaert. Gyöngy. c. 46. Az ily kifejezések igen nagy számmal fordulnak elő beszédünkben; az így közbeilleszkedő *negáló* *'nem'* helyébe azonban gyakran, hibásan, *tagadó* *'nem'*-et használnak s ezt az egész pozitív kifejezés elé teszik. *'Nem figyelembe vehető'* *'nem elképzelhető'* *'nem számbavett'* *'nem végrehajtott'* s több efféle kifejezés nagyon is ismeretes, különösen idegen nyelvekből fordított munkákból.

A rész szerint való ellenmondástól csupán egyes jelentő mondatok eseteiben félti mondásait a nyelv. Kérdő és felszólító mondatokban ez az óvakodás nem volna indokolt. Felszólító mondatokban ugyanis épen evvel az egybeillesztett szórenddel fejezzük ki a *határozottabb* tiltást még oly mondatokban is, hol nem igekötő a határozó. P. Útját ne álld! Haza ne jőjj! valami vagy megally magadat se indohad! Ehr. c. 44. Ennek okát különösen abban találjuk, hogy pozitív mondatokban szintén a határozó előre bocsátásával fejezzük ki a *határozottabb* felszólítást. Ha a negative parancsoló vagyis tiltó mondatokét nem is, de a pozitív mondatok efféle szórendjét igenis annak tulajdonítjuk, hogy e mondatokban eredetileg rész szerint való ellenmon-

dást akarunk értetni. *„Haza menj!”* (s ne máshová!) *Be gyere!* Sorba állj! stb. Ez a szórend kiterjedt azután az igekötős igékre is, innen tovább a tiltó mondatokra; sőt ezekről negatív mondatokra is áttért, és némely mondatnak nyomatékosabb kifejezésére szolgál (l. Volf. Gy. cikkét Nyr. 11:84): *»El nem adom«* és *»meg ne mondd«* nyomatékosabb, mint *»nem adom el, és »ne mondd meg«*.

Kérdő mondatokban akkor élünk a **reményt** nem nyújtó formával *»midőn ellenkezésünk indulata szemrehányás képében nyilatkozik«*. (Kicska Nyr. 21:446.) P. A halálos ágyon *ki meg nem bocsátna?* Ar. T. XI:15. Ki volt ez, mi volt ez? Ördög-e vagy barát? Mért *fel nem fedezte* a királynak magát? Mért *hódolni nem ment?* vagy semmi szüksége Földi jutalomra, földi dicsőségre? Ar. T. E. Miert te ennekőm elő mondasomra nem engedeel. Sim. c. 9.

E mondatok pozitív alakban nem ezt a szórendet követik. Mindazáltal azt hisszük, hogy eredetüket rész szerint ellenmondó mondatokban kell keresni. *»Mért hódolni nem ment?»* tehát eredetileg mintha ellent mondana annak, hogy: *»mért tesz minden egyebet?»*

Mellékmondatokban egybeilleszkedő és egyberakó szórend egyaránt járja negatív mondás és egésznek való negatív állítás esetén. Ha ez gonoz teth *embőr nem volna*. Nem attok volna őttet te kezedbe. Weszpr. c. 83. ha az tevérdelmességnek *helye nem volt...* tahat megsem gyont Corn. 26. merth emberth senkyth *eremesben nem lathok* naladnal Th. El. lev. 1525. oly meltosagos es oly isteny hog *meltok nem vagyonk* ewtett mynekewnk ily galyad edenynkben tartany. Ehrf. c. 132. De: mert harag megh bant elmet: *hog ne valasthasson ygassagot* Ehrf. c. 16.

Hogy a mellékmondatban bármikor is egybeillesztett lehet a szórend, annak oka jórészt abban van, hogy e mondatokban többnyire igekötő az ige határozója és abban, hogy a mellékmondatban, melynek legfőbb és leginkább hangsúlyos fele az állítmány (ellenmondás ritkább benne), nem érezhetjük a szórendet rész szerint való ellenmondás módjának.

Negatív mondás, valamint egésznek ellenmondó negatív állítás esetén tehát gyakran ugyanoly szórenddel élünk, mint pozitíve tagadó mondatban.

Felmerülhetne az a kérdés, mért nem forog hát fenn e háromfajta mondat felcserélésének a veszélye, vagyis mért nem

törekszik minden árnyalat pontos jelzésében gazdag nyelvünk e háromnak külső alakban való megkülömböztetésére?

A negatív mondást bármikor tekinthetjük egésznek ellenmondó negatív állításnak. Mindkettő negatív, mindkettő állít, jobban mondva egyik sem tagad, mindkettő a mondás ill. ellenmondás egészére vonatkozik. Tudnunk kell azt is, hogy az ellenmondó gyakran ellenmondásnak, állításnak minősíti az egyszerű mondást. Az egész különbség tehát csupán az, hogy a negatív állítás *nem*-je valamivel erősebb. Az értelmi különbség csekély.

Negatív állítás és pozitív tagadás értelmükre nézve különböznek ugyan, a nyelvhasználat azonban valószínűleg más nyelvekben is alig, vagy éppen nem tesz és nem is tud köztük különbséget tenni.

Így hát mindhárom fajta mondat békésen megfér egy köpönyeg alatt.

Megfér már azért is, mert olyankor, mikor az igének nincs határozója, nem lehet szó se egybeillesztésről, se egyberakásról, tehát nem is lehet más formát képzelni, mint ezt az egyet: **nem** nyujt.

Ez esetben, valamint egyberakás (és tagadó ellenmondás) esetén valóban *nem* a hangsúlyos rész, egybeilleszkedés esetén azonban nem a negáló *,nem'* a hangsúlyos, mint Brassai állította, mert ez a *nem*, mint jól tudjuk, csak szólam elején lehet hangsúlyos.

Különbözhetne ugyan ez a többféle *,nem'* hangsúlyára nézve is, olyanformán, a hogy a németben valóban úgy különböztetik meg a negatív mondást (és állítást) *,er sieht nicht'* a pozitív tagadástól: *,er sieht nicht'*; de a magyarban a negatív *,nem lát'* oly szorosan egy fogalom, mint akár a finn nyelv tagadó igéje; szorosabban az, mint igekötőkkel egybeillesztett igéink, mivel ezeket ellenmondás által felbonthatjuk, a negatív igéket *nem*. Mivel tehát igen szorosan összetett szóknak tekinthetjük ez igéket, ép úgy a *nem*-re kell esnie a hangsúlynak, mint tagadó ellenmondásban, hol értelménél fogva sem lehet a hangsúly másutt, csak éppen a tagadó szón.

A negatív mondás a pozitív mondás egészével ellenkezik. A mikor a mondások egészének való *ellenmondásról* van szó, akkor a pozitív egész mondást *állításnak* tekintjük, és az ellenkező, tehát negatív állítást kell vele szembe állítanunk. *„A hit reményt nyujt”* mondattal szembe tehát az eddigiek szerint

ez kerülhetne: a hit **reményt** nem nyújt. Mivel azonban itt még inkább fenforoghatna a rész szerint való ellenmondás veszélye, mint a negatív mondásnál, azért ennek helyében is rendszerint a **'nem nyújt reményt'** féle mondatokkal élünk, amavval pedig szintén csak akkor, mikor rész szerint való állításnak nem nézhető. Előfordul tehát kérdésekben, fölszólító, illetőleg tiltó mondatokban és a mondásoknál említett néhány oly mondatban, mikor nem kell a rész szerinti állítás értelmétől tartanunk (ellent nem tart, hozzá nem fér, gonosz példát nem adott, elmémbe nem fér, emlékezetet nem teszünk stb.), melyekben a határozónak az igével való szintezise ép oly erős, mint az igekötőé. Mert az ott adott magyarázaton kívül főleg az is oka e szórendnek, hogy a beszélő ezt a szintezist az igekötőknél oly erősnek tartja, hogy úgy mint a pozitív igénél a negatívnál se tartja felbontottnak, a minthogy a *nem* csak negáció eszköze lévén, nem is bontja fel, hanem csak ellenkezőjét jelöli a pozitívnak, például ezekben (a már említett) kifejezésekben: bornemissza, ételnemkivánás, jóra nem birtomba', meg nem érdemelt, stb.

Mindazon esetekben, mikor a főmondatban egybeillesztett a szórend, a negatív mondatokban, és mellékmondatokban, is élhetünk azért egyberakó szórenddel is. Sőt néha, mint alább látni fogjuk, nem csupán felcseréljük, hanem beszédbeli árnyalatok fel-tüntetéseire is felhasználjuk e kétféle rendet.

De előbb arra a feltehető kérdésre akarunk felelni: hogy mire való az egyberakó szórend e mondatokban, t. i. a mellékmondatokban, ha nincs is szükségünk arra, hogy bennük az egybeilleszkedő szórend esetén lehetséges kétértelműséget kikerüljünk?

Ha a független mondatokban nem volnának is esetek, melyekben csupán egyberakó szórend járja (mondásokban és állításokban), abból még nem az következne, hogy akkor kizárólag egybeillesztett szórend volna bennük helyén, hanem állna az, hogy azokban is, mint a függő mondatokban egyaránt járná mindakettő.

Ha pedig azt találná ellenvetni valaki, hogy a *meg* vagy *el* igekötővel is alkothatunk összerakó negációt, holott az ezekkel való pozitív egyberakást (mely a székelységben általános) magunk is idegen hatásnak tulajdonítottuk; akkor azt felelnők, hogy a székelységben sem az a feltűnő, hogy az *el* és *meg* igekötővel is egyberakást követnek el, hanem az, hogy bármely igekötővel el-látott pozitív igével is egyberakás járja náluk, holott más nyelv-

járás még tesz e két szórend között különbséget. Hogy tehát pozitív mondatokban az *el* és a *meg* sohse kerülnek az ige mögé, az azért van, mert szokatlan dolog az egyberakás okozta pótló szólamnak élére oly szót állítani, melyhez már semmiféle külön értelmet nem fűz a nyelv, holott *ki*, *be*, *át*, *vissza*, *keresztül*, stb. még bírnak ily értelemmel. Mivel tehát negatív mondatokban nem igen tekinthetni e rendet a *meg* és *el* szóknak az említett többi igekötővel azonos és a régiségből fenmaradt szereplésének, azért egyberakó szórendjükben a többi igekötő ily szórendjének analógiáját látjuk, mely különösen azért jöhetett létre, mert negatív mondatokban a pótló szólamnak külön szólam ereje a gyakori használat folytán elenyésző.

Igekötős igék kétféle negatív használatában különbséget is lát Kicska (21:445). Például Károli több mondatát szembe állítja Káldiéival. Károli: Ti menjetek-fel ez innepre, én még *nem* megyek fel ez innepre, mert annak én időm még *nem* tölt el. Káldi: Ti mennyetek-fel az innep-napra, én pedig *fel*-nem megyek ez innep-napra, mert az én időm még *bé* nem tellyesedett (János 7, 8). A '*nem* megyek-fel' »tagadás, ámbár negatív állítás is lehet«, a '*fel* nem megyek' mindig negatív állítás. Minthogy a magyar ez utóbbi esetben 'nem' hangsúlyozhatja a személyes igét, tehát a határozót hangsúlyozza, azt a határozót, melynek saját jelentését nem veszi tekintetbe, s jöllehet erősebben hangoztatja, az ellenkezést még sem a határozó, hanem az ige kategóriájában érzi.« (Nyr. 21:446) Egyszerű jelentő mondatban tanácsosabb a Károli példája.

*

Még csak egynéhány oly esettel akarunk foglalkozni, hol a negatív mondatnak szokatlan a szórendje. A *nem*-nek a tagadást kivéve rendszerint közvetlenül az ige előtt van a helye. Itt-ott, a már fent említett majdnem, mígnem, csaknem, alighanem és a még említendő hacsaknem szón kívül is (hol a negatív *nem*-et kivételesen összefoglaló szórend követte: majhonnem sűrűn van (Nyr. 21:179) e. h. sűrűn nincs; alighanem megbánod e. h. meg nem bánod) akad olyan szó, mely a kopulával együtt egy igének érzik, s ezt az ily kifejezést néha nem választja ketté a nyelv a negatív partikula kedvéért.

Ilyenek pl. *kár volna*: *Nem kár vóna* szárnyaidat apróra levágni, hogy ne tudná kis angyalom ablakába szállni (Nyr. 6:96. Heves m.). *Szükség volna*: De el változtattak volna az ő haláláról

valo tanaczokat, minek okaert *nem zwksej volna* zomorkodniok vaczorahoz vluen. Weszpr. c. 36. *Jó volna*: S nemely barátok mondanak, hogy *nem youolna* nekyk alamyznat adny. Ehr. c. 104. (de u. o. megkerdek ha *volna* yo nekyk alamyznat adny.) *Igazam van*: *Hát nem igazam van?* mondja Bódi Pál — s mérgesen teszi öklét az asztalra. *Hát nem igazam?* (Nógrádi L. B. N. 92:232.)

Hasonló ehhez nyelvünknek egy szerkezete, melyről Zolnai Gyula (Nyr. 21:179) azt írja »hogy a *volna*-val szerkesztett föltétes alak igen hajlandó szétválni és tagjai közé bocsátani az igekötőt, vagy egyéb határozó szót, mely a köznyelvi szórendben a *volna* után szokott helyet foglalni«. Példája: Vör. Z. F. I. é.: Óh csak tégedet is *ne ragadt el volna* magával! Nem nevette ki vóna. Nyr. 19:88: Ha holdvilág nem *volna*, de sok rossz vers nem *termett meg volna*. Azt hisszük, nem azon múlik, hogy a föltétes mód hajlandó tagjai közé bocsátani az igekötőt, hanem azon, hogy a *nem*-mel alakult egyberakó szórend annyira megszokta az igekötőt nyomban az ige után, hogy azt a *volna* kedvéért sem hajlandó »elbocsátani«. Nem *nevette ki* > nem nevette ki vóna.

Pozitív mondatokban is ez egyberakó szórend lehet az oka.

A következő négy, illetőleg nyolc összetett szóban kettőkettő mindig egyjelentésű és úgy látszhatik, hogy részeik helyének fölcserélődése által keletkeztek. Az alábbiakban ki fogjuk mutatni, hogy mind a 8 külön úton keletkezett s hogy ez a föltűnő megegyezés csak látszólagos, véletlen.

Hanemcsak: hacsaknem: *nisi*.

Semegy: egy sem: *nullus*.

Semhogy: hogysem: *quam*.

Nehogy: hogyan: *ne*.

A régi nyelvben *nisi* jelentéssel a *hanemcsak* szót találjuk. Mivel ez jelentésénél fogva is negatív előmondat után következett, keletkezését az ellenmondó *hanem*-nek és a megszorító *csak*-nak összetételéből könnyen elképzelhetjük. P. hyzede hoğ *nem* ydwezwlhech egeb keppen *hanem chyak* az hew halanak myatha. Lányi c. 357. Senkyth bewchnek *nem* ytelek lenny *hanem chak* azt Wezpr. c. 117. Mert meglen ember ez velagban eel soha meg *nem* ismerheti ő magát nyľwan, *ha nem čak* ő halalanak ideyen. Bodc. 2.

Es az ev zent testetwl soha kevlemben el *nem* junek vala, *hanem chak* mykoron az orakat zolosmakat mongyak vala. Marg. l. 105.

Már inkább kötőszói szerepű e szó a következőkben:

Mert a templomba predicalni vag a törvenre ah nepet tanítani nem vala szabad *ha nem csak* Azoknál kik ő hatalmokból erre valasztattak vala. Weszp. c. 19. Mychoda az ieszus *hanem chak* ydwőzeytő. Kriza c. 70. Nem ferteztetyk meg az test, *hanem chak* az elmenek engedetybevl. Corn. c. 404. Ki vala nagy gyors-sago es nem akaruala *hanemcsak* egy honapon lakozny egy helyben. Ehrf. c. 121.

A *hanemcsak* szóval egy azonos használatú és hasonló eredetű a régi *hanemha*: nisi szó. P. mert ez ynnepnek octawayat nem kel senkyert elhadny *hanem ha* zent Janos esneeyek... Lányi c. 211.

Hanemha ez utóbbi *ha* nélkül is előfordul: P. Mózesnek tündöklött orcája, hogy az Izrael fiai féltének eleiben menni és hozzája közelgetni, *hanem* fedélt tett az ő orcájára. Tel. 143. (A *hanemet* követő szórend itt teljesen olyan, amilyen az alábbi *hacsaknem*-nél is előfordul.) De még ennél a példánál is érdekesebb: Nem teciik ennekőm hog en legec kiszeb at'afiu, *hanem* ol'an *nem* leiendőc, kit im megmondoc nectőc. Simor c. 4. A mai nyelvbeli *hacsaknem*, jöllehet a *hanemcsak* és *hanemha* szók helyébe lépett, mégis más eredetű. A pozitív *hacsak* szónak (megvárak, hacsak kívánod) negatívumja, és a *nem* szó épúgy mint a már említett *mígnem*, *majdnem*, *csaknem*, *majhonnem*, *alighanem* és az iménti *hanem* (*ha*) szók *nem*-je határozóval ellátott ige elől is a kötőszó mellé szegődött.

A régiség *semegy*-je a mai *egysem* helyén a latin *nullus* másának látszik, de még sem annak utánzása. E szóval egy ízben már foglalkoztunk; itt csak azért tárgyaljuk, mert könnyen azt lehetne hinni, hogy csak valami szórendbeli változás útján vált *semegy*-ből a helyébe lépett *egy sem*. Mert ez utóbbinak keletkezése is azonos a latin *nullus*-ével, vagy a német *kein*-ével (*neullus*, *nicht-ein*). A régiségben, mint még látni fogjuk, sokkal ritkább az *egy sem*; azt kell hinnünk, hogy sem egy még oly korban alakult egy szóvá, mikor az *is* szó nem a kapcsolt szó megett foglalt helyet, hanem *és*-ből való eredetéhez híven a kapcsolt szó előtt. Erre különben nyelvemlékbeli adatunk is van a H. B. egy mondatában: *es num így* ember *mulchotia* ez vermut (*semegy* ember). Később a *sem* hatásából a mondat igéje elé itt is negatív *nem*-et tettek, mi hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szórendnek az *is* mellett beállott változásával, ez a névmás a használatból

kivesszen. Helyébe pedig az *egy* tagadásának az a módja lépett, mikor az utánna tett *sem*-mel emeljük azt ki: egy . . . sem, egy ember sem.

Teljesen azonos evvel a *senki*, *semmi* stb. névmások újabb alakulása, hol tudniillik a pozitív részek: *ki*, *mi* egészen hasonló módon különválnak, és az összetételnek két szava helyet cserél, amennyiben ugyanis cserének nevezhetni ez alakulást: *Ki sem* > *senki*, *mit sem* > *semmi*. Ez utóbbi azonosítást ugyancsak az »affektáló« irodalmi nyelv termékének mondta Volf György (Nyr. 2: 457), de mi állításunk igazolására egyrészt beérjük avval is, a mit a *mi sem*-ről ő is elismert, hogy t. i. jelentése: alig valami, kevéske (mibe se veszik u. o.), másrészt azonban az irodalmi nyelven beszélők nyelvét in ultima analisi szintén csak dialektusnak tekintjük, és azért nem tartottuk feleslegesnek a *mitsem*-féleknek ez újabb jelentését is felemlíteni.

A *ki sem* különben (ép oly kevésbé mint az iménti *semegy*-ből az *egy-sem*) nem is lehet a *senki*-ből kikövetkeztetett tudákos, Etimologia, mert hiszen a *senki*-ben a *sem* szót a beavatottakon kívül kevesen érzik.

A *semegy* névmás kiveszéséhez különben hozzájárulhatott az is, hogy a *nem egy* kapcsolat épen ellenkezőt jelent: *sok*. P. Út közbe már előbb, mint a rendelt helyre ért, Vitézi hajlamának adá *nem egy* jelét. Ar.

E régi szónak még csak néhány példáját kell ide állítanunk: *Semegyképpen* nem lehatt hog' ez frater nem vallana Istennek nagy malastyat. Ehr. c. 3. Tevkelletesb szeretet nynchen *semegy* ennel. Corn. c. 155. Pertek auag *sem egy* ne legen. Birk. c. 2. lev. hog *sem egh* ellensegh engem karhoztasson. Per. c. 264., *semeg* the zenth tagydban helyen alwan. Göngy. c. 12.

Előfordul azonban a ma már általános szerkezet is. Es *egy* vankosok *sem* vala. Ehrf. c. 86. Zevksegh hog *egy se* legyen tenalad. Corn. c. 55., de wasarnapon az wechernyet *egynek sem* mondywk hanemčak zent Palnac. Lányi c. 96., *eg* ember *sem* twgya, hanem chak az wr ysthen. Pcer. c. 55.

A *semhogy* és *hogyse* szók egyenetlenek összehasonlítása esetén használatosak. Hogy ezek eredetükre nézve nem azonosak, arról a tagadás igemódjairól szóló fejezetünkben szólnunk.

Nehogy sem egyszerűen szórendbeli fordítottja a *hogy* . . . ne féle kifejezésnek, hanem mondati eredetűnek tekintendő. (I. Igem.) A régiségben csak ezt az utóbbit találjuk és még Pázmány sem

élt vele (Kiss J. Ny. K. XV. 24.), de Zrinyinél, Mikesnél előfordul. Simonyi több helyen is beszél róla. (M. K. II: 147. Nyr. 6: 153, 6: 55. Antib.) Nem minden esetben tekinthető latinizmusnak. A félést jelentő ige vonzataiban valószínűleg az, mert a nép nyelvében így nem igen fordul elő. Lehr nem kárhoztatja Aranyra ezt a mondatát: Édes anyját félti igen-igen nagyon, *nehogy* a zörejre szörnyen felriadjon. (T. VI: 13.) (l. még Igem.)

Használata különösen célhatározó mondatokban és főmondatokban általános némely vidéken (Szék.) és az irodalmi nyelvben, hol főként intést, óvást, fenyegetést fejezünk ki vele.

A *hogy* ... *ne*-től abban tér el, hogy 1. főmondatokban is használatos, 2. *hogy* mellékmondatban sokkal függetlenebb a főmondattól s így *azért* után nem állhat (Nyr. 1: 109.) 3. csak egyes vidékeken gyakori 4. és ott is sokszor állhat helyében a *hogyné*.

A különbséget Kriza (Ny. 1: 200.) a következő mondatokban tünteti fel: *Nehogy* oda menj, mert pórul jársz. (Azt azért mondtam vót, *hogy* osztán *ne* menj oda.) Ugy-e megmondám, *hogy ne* menj oda.

Továbbá Nyr. 1: 150. csépai közlés: Vigyázz, hogy el ne veszítsd; és: vigyázz, *nehogy* elveszítsd.

Aranyánál: Vágytam a függetlenségre, mégis hordom láncomat, *Nehogy* a küzdés elvégre súlyosbítsa sorsomat (Visszatek.)

A *hogy ne* szórendjében érdekes az is, hogy a *ne* az ige előtt, a fent tárgyalt kifejezések módjára, gyakran szintén az igehez szegődött. Ez azonban úgylátszik latin szerkezet másolata. P. Ólaniual menki aratnod *hojne valaki* idegennek mezeien ellened all'on (Bécsi c. 6): *ne quis*. Azert feluen *hogy ne* azt kewz nepek ezekbe vennek. Ehrf. c. 68. Illessed az tűzeth: es olchad meg őteth: *hoj ne* valamikor en raitam őrólyön ez kegyetlen orbán. Szt. Krisztina él. 20.

Ez a szórend azért hibásabb a *nehogyénál*, mert ez utóbbiban a *ne* nem is kerülhetett volna az ige elé, mivelhogy maga oly mondat helyén áll, melynek igeje közvetlenül utána következett, de később elmaradt; a *hogy ne* azonban nem ily mondati eredetű. A *nehogy* mondati eredetéből következőleg hangsúlybeli különbség is van e két szó *ne*-je között.

A *netán*, *netalán*, *netalántán* szónak a *nehogy*-éhoz hasonló mondati eredetük lévén, közvetlenül utána ige képzelendő, és így nem látunk benne szórendi eltérést, annál kevésbbé, mert

jelentő mondatokban is használjuk, (l. Igem.) hol *ne* alakkal nem is igen illenék a tagadó szó az ige mellé. P. de *netalatan*... tünasagodból az eleynec ellene nem allaz. Vitk. c. 34.

Az *is* szórendje a negációkban és tagadásokban is csak olyan, mint a pozitív mondatokban, illetőleg állításokban: legtöbbször követi a hangsúlyos szót. Negatív mondásokban, valamint negatív állításokban tehát, ha a szórend egybeillesztett, közvetlenül a kiemelt, vagyis a mi jelölésünkkel, a határozó szó után következik az *is*, a *nem* igéje előtt marad. A hangsúlytalan *is* a *nem*-mel együvé is kerülhet egy szóba: *sem*. P. El *sem* hagyja sonha. Ehrf. c. 155.

Itt fontosnak tetszik az, hogy ez az egybeillesztés így is egy szólamot alkot. Ez is egyik mód az *is* tagadása kétféleségének megkülönböztetésére. E mondatban, hol osztatlan a szórend, tagadás van kapcsolva, s azért is lehetséges benne a *sem*.

(A tagadást kapcsoló *is* ú. l. ritkábban fordul elő negatív mondásban, mint negatív állításban.) P. Agg eb légyen a neved, ha amit mondasz, meg *is* nem bizonyítod. Veresm. Vissza *is* nem jön; ha ezt nem úgy értem, hogy *oda se*, vissza *se*, hanem úgy, hogy *oda* ugyan megyen, *de vissza is* | nem jön: akkor itt a kapcsolat van tagadva, a szólam meg van osztva s a mondat nem mondás, hanem állítás. Ilyenkor *sem* nincs helyén, nem is képzelhető *oda*.

Kérdő mondatokban, mint máskor is, gyakran nem vonjuk össze az *is* + *nem*-et. P. Kacag az ellenség, hogy *is* ne kacagna?

A *sem*-et gyakran egysz. tagadó szónak tekintik és újabb *is*-t vetnek utána: árvaságát meg *sem is* siratja.

Pozitív tagadásokban és oly negatív állításokban és mondásokban, hol a *nem* hangsúlyozásunk törvénye szerint, mindig maga a lehangsúlyosabb rész, az *is* közvetlenül ez után következik; ugyanezt látjuk akkor is, mikor a *nem* rész szerint való tagadás eszköze.

A legrégebbi nyelvben úgy látszik más volt a szabály. Az *is* tagadás esetén is, mint más esetben, a mondat zömét, tehát az igét követte. (Sim. M. Ksz. T: 55.) Példája: Nem akarja, hogy elmenjenek, *nem* megyen *is* senki Lev I. I: 13. Megvan még ez a szórend a megengedő mondatokban (P. és ha *nem felelne is* meg annyira földadatának: Nyr. 8: 157. Király P. m.), de már itt is gyakran találni olyan mondatokat, hol például tagadás esetén a tagadó szót követi az *is*.

»*Nem is, ne is* mellett az *igekötő* nemcsak az ige mögött, hanem az ellentét kiemelésére a tagadó és tiltó szócska előtt is állhat. (vö. 49. l.) P. *nem is engedem meg | ne is engedd meg ||* kiemelve: *meg nem is engedem, meg ne is engedd.*« Volf Gy. Nyr. 11:84.

Ez összefügg avval, amit fönt a határozottabb tiltásról szólva, e mondatoknak *is* nélkül való használatáról is mondtunk (l. 43. l.).

Az *-é* kérdő szó legrégibb nyelvelméinkben tagadás esetén a mondat legvégére került. Későbbi nyelv szokásnak látszik az, mely e kérdő szót a mondat *igéje* mögé helyezi. Ennél is újabbnak, mely a mondatnak lehangsúlyosabb szava, tagadás esetén a *nem* után teszi. P. *Nem-e elég érdem?* Nyr. 4:26. *Nem-é én te tüled csináltattam földből.* Zr. II:67.

A *nem*-mel alakult határozók, mint láttuk, nem mindig a *nem* kirekesztő szórendjével járnak. A *nemcsak* szóval járó szórendre például kivételes a Zrinyi példája: »De híremet *nemcsak* keresem pennával« mert a *nemcsak* összefoglaló (*nemcsak pennával ker.*). Egyéb tagadó határozók nagyobbára követik a *nem*-et abban, hogy kirekesztő szórenddel járnak. (P. *alig, nehezen, bajosan, kevésbé stb.*) *Aligha* azonban összefoglaló szórenddel jár. Ennek oka e határozó eredetében rejlik (vö. Tag. szók alakja.)

P. *De aligha* még annak is épen.

Felnyitná a száját idejében. Ar. A faluból.

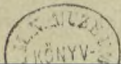
Eredetileg ugyanis: elég, ha *felnyitná*. Ez a *rend* azonban manapság már bomlik, különösen ott, hol *nem* *igekötő* az ige határozója. Ezt a bomlást a rokonértelmű *nem* szónak kell tulajdonítani. A Drávamelléki magyarság már csak úgy érez benne tagadást, ha közéje és a kirekesztő szórendű ige közé oda is teszi a *nem*-et.

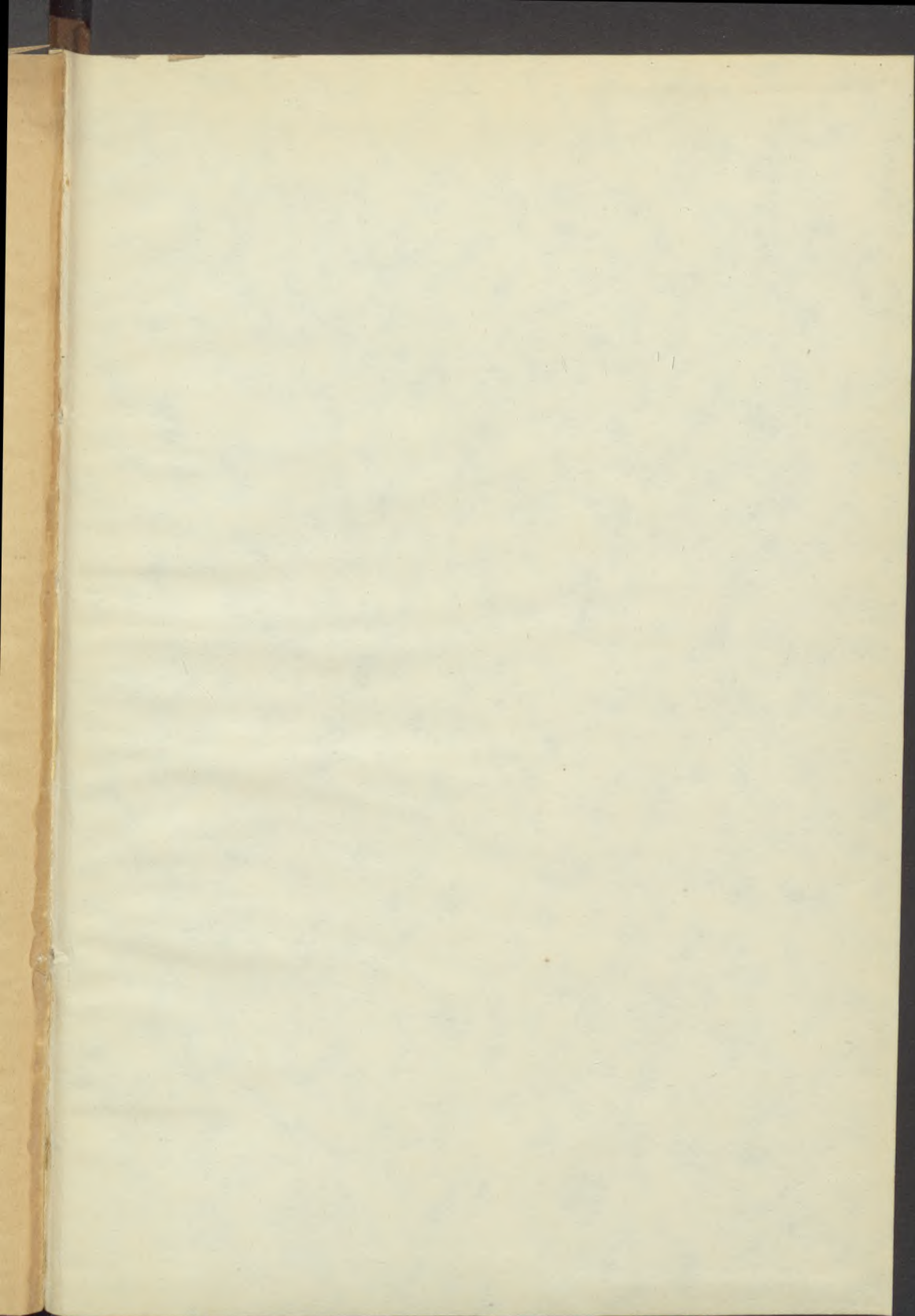
P. osztáng ki szétte azómákat a zülésbű mind, csak egy-két hagyott ott; *aligha nem taláta meg* (azt a kettőt). Nyr. 13:476.

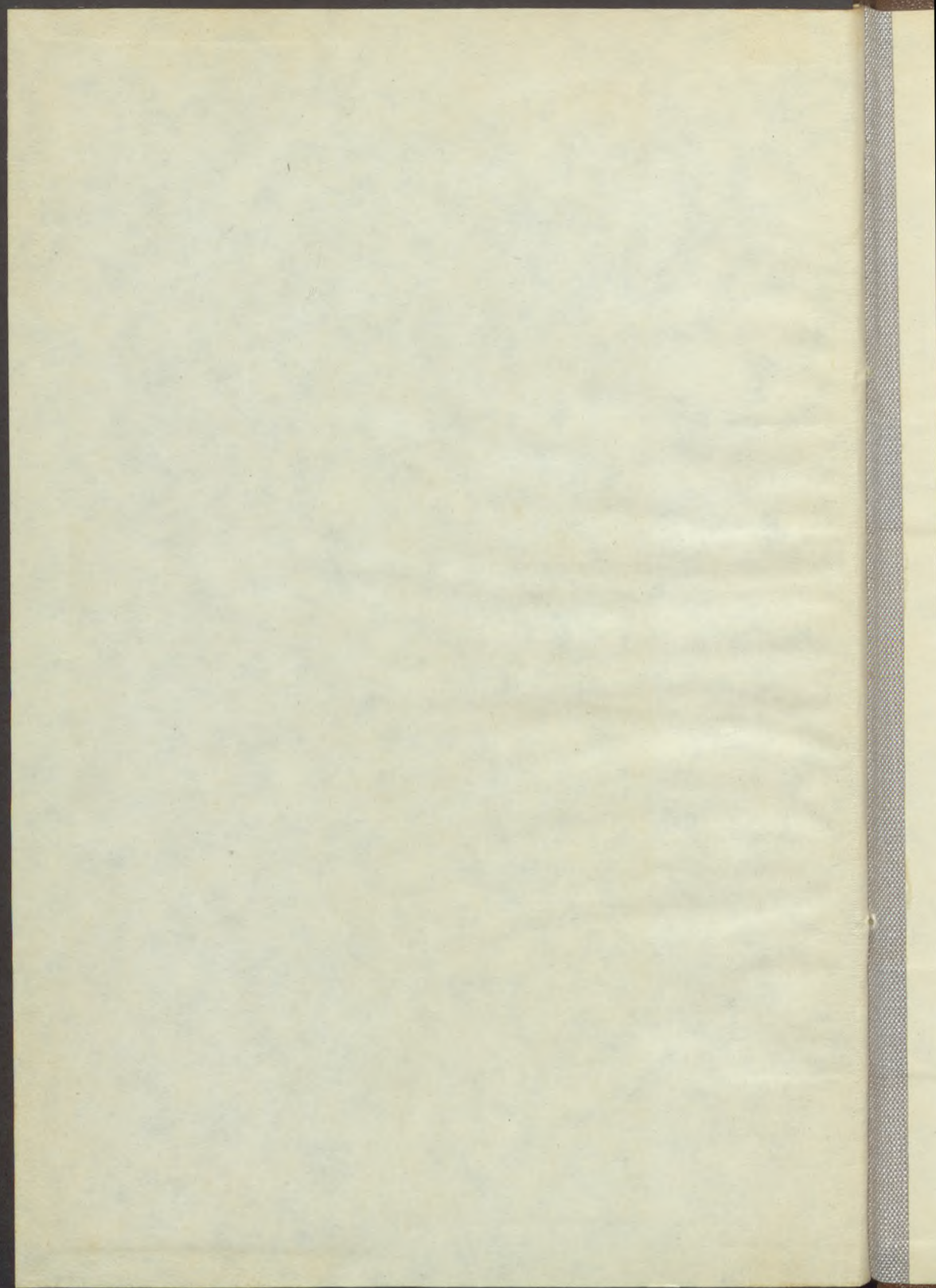
Pedig *aligha nem* a köznyelvben állító értelmű.

*

E négy fejezetet még a tagadás igemódjairól és használatáról szólók fogják követni.

1971 DEC 1

